43678

KÂTİB ÇELEBİ "FEZLEKE"SİNİN KAYNAKLARI

BEKİR KÜTÜKOĞLU

EDEBİYAT FAKÜLTESİ MATBAASI
İSTANBUL — 1954

KÂTİB ÇELEBİ "FEZLEKE"SİNİN KAYNAKLARI

BEKİR KÜTÜKOĞLU

EDEBİYAT FAKÜLTESİ MATBAASI
İSTANBUL — 1974

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ VII

BİBLİYOGRAFYA XI

GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM

FEZLEKE-İ KÂTİB ÇELEBİ 11

İKİNCİ BÖLÜM

FEZLEKE'NİN KİTÂBÎ KAYNAKLARI (I) 17

1. Hasan Bey-zâde Ahmed 18

2. Peçuylu («Peçevî») İbrahim 26

3. Mehmed b. Mehmed 31

4. Topçular Kâtibi Abdülkadir 33

5. Sâfî Mustafa 35

VI

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FEZLEKE'NİN KİTÂBÎ KAYNAKLARI (II) 37

1. Cerrâh-zâde Mehmed 37
2. Tûgî Hüseyin 41
3. Pîrî Paşa-zâde Hüseyin 46
4. Nev'î-zâde Atâ'î 48

NETÎCE 55

ÖNSÖZ

Osmanlı tarihine dâir araştırma ve incelemeler, gerek hacim gerekse muhtevâ bakımından takdîre şâyan bir seviyeye ulaşmış olmasına rağmen bu çalışmaların dayandığı kaynak malzemesinin, geniş ölçüde ilmî tahlil ve tenkidi yapılarak neşirleri yoluna henüz gidilmemiş olması tarihçiliğimiz için büyük bir eksiklik olarak gözükmektedir. Gerçekten, araştırıcı, dikkatle envanterleri yapılmamış olan arşiv malzemesini sıhhat ve emniyetle bulmak ve kullanmak imkânından mahrum olduğu gibi, mâhiyet ve kıymeti lâyıkiyle ortaya konmamış tarih teliflerini de, ya vaktiyle yapılmış çoğu kusurlu baskılarından veya aslîliği şübheli yazmalarından tâkib etmek mecburiyeti ile karşı karşıya bulunmaktadır. Arşivlerimizde yığın hâlinde bulunan vesikaların ilmî tasnif ve neşirleri, bugünkü şartlarla gerçekleştirilme imkânlarından mahrum bulunmaktadır. Buna karşılık, mevcud alâkasızlık ve rağbetsizliğe rağmen, telif eserlerin incelenmesi ve orijinal olanların öncelikle neşri, tarih incelemelerinin sıhhat ve emniyeti için bir zarûret haline geldiği gibi, bu yolda hummalı bir çalışmaya girilmesi de imkânsız gibi gözükmemektedir. Esâsen, Türk tarihçi ve filologlarının ihmal ettikleri bu sâhaya, Batılı meslekdaşlarının sâhib çıkacaklarına dâir belirtiler vardır.

Eksiklerimiz önce envanter kayıdlarının ilmî kataloglar hâline getirilmemiş olmasından başlamaktadır. Gerçekten, Osmanlı sâhasında vücûda getirilen edebiyatın bir envanteri mevcud değildir. Tarih eserleri, husûsî bir îtinâ görmüş olmasına rağmen, yine de ciddî bir tahlil ve tavsîfe tâbi tutulmamıştır. Hâlâ ellerimizde yarım asır önce hazırlanmış manueller bulunmaktadır. Bir tarih telifinin, ne zaman ve ne için yazıldığı, yazmalarının nerelerde ve hangi vasıfta bulunduğu da henüz tecessüs mevzularımız arasındadır. Bunun yanında, telif tarihlerin hangi kaynak malzemesine dayandı-

ğı, müelliflerinin hangi metodla bu malzemeyi işlediği ve netice îtibâriyle eserlerin orijinallik derecesinin tâyini keyfiyeti ise, daha az alâkaya mazhar olmaktadır. Halbuki envanter ve katalog faaliyetinin sür'atle tamamlanıp asıl bu sonuncu sâhaya, yâni kaynak tenkîdine girişilmesi gerekmektedir. Ancak bu çalışmalardan sonra, tarih teliflerimizin orijinal mi, yoksa iltikatî (compilation) eserler mi olduğu ortaya çıkacak; compilation eserlerin mâhiyet ve kıymeti ise sıhhatle tâyin edilebilecektir.

XVII. asrın şöhretli tarihçisi Kâtib Çelebi'nin, çeşitli telifleri büyük alâkaya mazhar olmuş, ilmî şahsiyet ve eserleri incelenmişse de, Türkiye tarihinin 1591-1655 arası vak'alarını içine alan Türkçe *Fezleke*'si, husûsiyle kaynaklarıyla kontrol edilmek sûretiyle ciddî bir tahlil ve tenkîde tâbi tutulmuş değildir. Bu konuda yapılacak bir incelemenin, sâdece kudretli tarihçinin çalışma tarzını ortaya koymakla kalmayıp, daha sonra *Naîmâ Tarihi*'ne kaynak olarak büyük ölçüde yayılmak imkânı bulan bu eserin kıymeti hakkında da hüküm vermeyi kolaylaştıracağı düşüncesi, bizi bu tedkik denemesini hazırlamaya sevketmiştir. *Fezleke*'nin mevcud basmasının mukayese için kullanılmayacak kadar eksik ve kusurlu olması, tedkiklerimiz sırasında dâimâ müellif nüshasına (*«A»*) mürâcaatı gerektirmiş; mukayeselerde bu nüsha ile basma (*«B»*) daki yerler berâberce gösterilmiştir. Müellif nüshasının mevcudiyeti, ayrıca *Fezleke*'nin yazmalarıyla uğraşmaktan bizi müstağni kılmıştır. Kâtib Çelebi'nin kaynaklarının neler olduğu, bunları hangi bahiste nasıl kullandığını tesbit oldukça çetin bir mes'ele idiyse de, müellifin, nâdir de olsa, bâzı kaynaklarını işâret etmesi, bunları teşhîse medâr olmuşdur. Müverrihin kaynaklarını hangi nüsha ve versiyonundan tâkib ettiğini tâyin güçlüğü karşısında da, eldeki imkânlarla iktifâ etmek zarûretinde kalınmış ve meselâ, Hasan Bey-zâde yazmalarından, *Fezleke*'deki kısaltılmış ifâdeye en çok benzeyeni; Topçular Kâtibi ve Sâfî'nin mûtenâ ve tam nüshaları seçilmiş, bunlara karşılık Atâ'î, Peçuylu ve Mehmed b. Mehmed'in eserlerinin —kusurlu da olsa— basmaları kullanılmıştır.

Kâtib Çelebi'nin bütün kaynaklarının tesbiti ve *Fezleke* ile münâsebetlerinin tâyîni şübhesiz bu incelemenin gayesini aşar. Burada tarihçimizin kaynaklarını seçme, kullanma ve ayıklama husûsundaki benimsediği kriter ortaya konmağa çalışılmış, bunun için de, eserin muayyen bir kısmı, muhtemel kaynaklarıyla satır satır, kelime kelime mukabele ve mukayese edilmiş, onun dışında zarurî sondajlar yapılmış ve husûsiyle müverrihin kaynaklarını zikrettiği yerler üzerinde titizlikle durulmuştur.

Eserle müellif arasındaki bağı tesis için, «Giriş» de, Kâtib Çelebi'nin ilmî hayatı, ilim ve tarih görüşü —husûsiyle tarih'e âid eserleri çerçevesin-

de ve teferruâta inilmeden— derli-toplu verilmiş; tarihçinin hayata bakış ve tavrı belirtilmeğe çalışılmıştır.

Birinci bölüm, *Fezleke*'nin tahlîline, ikinci ve üçüncü bölümler, kitâbî kaynaklarıyla olan mukayesesine hasredilmiş; «Netice» de ise, son iki bölümde verilen mukayeselerin terkibi yapılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

ABDİ Paşa, *Vekayi'-nâme,* Hafid Efendi Ktb. nr. 250.

ADIVAR, A. Adnan, *Osmanlı Türklerinde ilim,* İstanbul 1943.

AKTEPE, M. Münir, «Devletin mali durumunun ıslahına dair bir risale : Düsturü'l-amel li islahi'l-halel» *(Bilgi,* XI/128), İstanbul 1957.

ATÂ'Î, Nev'î-zâde Atâullah, *Hadâ'iku'l-hakā'ik fî tekmileti'ş-Şakāyık,* İstanbul 1268.

BABİNGER, Franz, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke,* Leipzig 1927.

BAYSUN, M. Cavid, «Hasan-Beyzâde Ahmed Paşa» *(Türkiyat Mecmuası,* X), İstanbul 1953.

CERRÂH-ZÂDE Mehmed, [*Tarihçe*], Revan Köşkü Ktb. nr. 1290/3.

DÂĞISTÂNÎ, Ali Hilmi ed-, *Fihristü'l-kütübi't-türkiyyeti'l-mevcûde fi'l-Kütübhaneti'l-Hidîviyye,* Kahire 1306.

DERİN, Fahri Ç., «Kâtib Çelebi'nin türkçe Fezleke'si» *(Bilgi,* XI/128), İstanbul 1957.

DMİTRİEVA, L. V. — A. M. Muginof — S. N. Muratof, *Opisanie tyurkskih rukopisey Instituta Narodov Azii,* I, Moskova 1965.

ETHÉ, H., *Catalogue of the Persian, Turkish, Hindûstânî and Pushtû manuscripts in the Bodleian Library,* II, Oxford 1930.

FLEMİNG, Barbara, *Türkische Handschriften,* I, Wiesbaden 1968.

FLÜGEL, G., *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der Keiserlich-königlichen Hofbibliothek zu Wien,* II. Viyana 1866.

GÖKBİLGİN, N. Tayyib, «XVII. asırda Osmanlı Devletinde ıslâhat ihtiyaç ve temâyülleri ve Kâtip Çelebi» *(Kâtip Çelebi'nin hayatı ve eserleri hakkında incelemeler),* Ankara 1957.

———— «Kâtip Çelebi'nin kronolojik eseri : Takvimüttevârih» *(Kâtip Çelebi'nin hayatı ve eserleri hakkında incelemeler),* Ankara 1957.

GÖKYAY, Orhan Şaik, «Kâtip Çelebi, hayatı-şahsiyeti-eserleri» *(Kâtip Çelebi'nin hayatı ve eserleri hakkında incelemeler),* Ankara 1957.

———— *Kâtip Çelebi'den seçmeler,* İstanbul 1968.

GÖNÜL (NECATİGİL), Behçet, «İstanbul kütüphânelerinde al-Şaḳā'iḳ al-nu'māniya tercüme ve zeyilleri», *(Türkiyat Mecmuası,* VII - VIII/2), İstanbul 1945.

HAMMER, J.von, *Devleti Osmaniye Tarihi,* M. Atâ terc. I, XI, İstanbul 1336, 1947.

HASAN BEY-ZÂDE Ahmed, *Tarih,* Emânet-Hazinesi Ktb. nr. 1434.

İstanbul Kütüphaneleri Tarih-coğrafya Yazmaları Kataloğu, I, Türkçe Tarih yazmaları, İstanbul 1943.

KARATAY, Fehmi Edhem, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu,* I-II, İstanbul 1961.

KÂTİB ÇELEBİ, *Fezleketü't-tevârîh (=Fezleke akvâlü'l-ahyâr fî ilmi't-târîh ve'l-ahbâr),* Bayezid Umûmî Ktb. nr. 10318.

———— *Fezleke,* Âtıf Efendi Ktb. nr. 1914 *(«A»);* Nuruosmaniye Ktb. nr. 3153; Viyana-Nationalbibliothek, H.O. 64; matbûu *(«B»)*: I-II, İstanbul 1286-1287.

——— *Mîzânü'l-hakk fi'htiyâri'l-ehakk,* İstanbul 1286.

——— *Sullemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl,* Şehid Ali Paşa Ktb. nr. 1877.

——— *Düstûrü'l-amel li-ıslâhi'l-halel,* İstanbul 1280.

——— *Takvîmü't-tevârîh,* İstanbul 1146.

KÖPRÜLÜ, Orhan F., «Hasan-Beyzâde» maddesi, *(İ A,* V/1), İstanbul 1949.

LEVEND, Agâh Sırrı, *Gazavât-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavat-nâmesi,* Ankara 1956.

LEWIS, B., «The use by Muslim Historians of non-Muslim Sources» *(Historians of the Middle East),* Londra 1962.

MEHMED HALİFE, Kilârî, *Bişâret-nâme-i Sultan Mustafa Han,* Viyana, Nationalbibliothek, Mxt. 21b.

MEHMED b. Mehmed Edirnevî, *Nuhbetü't-tevârîh ve'l-ahbâr,* İstanbul 1286.

MÉNAGE, V.L., «Kâtib Çelebiana» *(Bulletin of the School of Oriental and African Studies,* XXVI/1), Londra 1963.

——— «Three Ottoman Treatises on Europe» *(Iran and Islam, in memory of the late Vladimir Minorsky),* Edinburgh 1971.

NAÎMÂ, Mustafa, *Tarih,* IV, İstanbul 1280.

PARMAKSIZOĞLU, İsmet, *Manisa Genel Kütüphanesi Tarih-Coğrafya Yazmaları Kataloğu, I, Türkçe yazma tarihler,* İstanbul 1952.

PÎRÎ PAŞA-ZÂDE Hüseyin, *Târih-i Feth-i Hanya,* Tübingen, Staatsbibliothek, Ms. or. quart 1862.

ROSENTHAL, Fr., *A History of Muslim Historiography,* Leiden 1952.

SÂFÎ Mustafa, *Zübdetü't-tevârîh,* II, Veliyüddin Efendi Ktb. nr. 2429.

SELÂNİKÎ Mustafa, *Tarih,* Üniversite Ktb. TY 6027.

SİLÂHDÂR Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Tarihi,* Ahmed Refik [Altınay] neşri, İstanbul 1928.

ŞEHRÎ-ZÂDE Mehmed Saîd, *Nev-peydâ,* Üniversite Ktb. TY nr. 3291.

ŞEHSUVAROĞLU, Bedi N., «İlhâm-al-mukaddes min-al feyz-al akdes risâlesi, Kâtip Çelebi'nin ilmî zihniyeti» *(Kâtip Çelebi'nin hayatı ve eserleri hakkında incelemeler),* Ankara 1957.

ŞEYHÎ Mehmed, *Vekāyi'ü'l-fudelâ,* Hamidiye Ktb. nr. 939.

TÂHİR, Bursalı Mehmed, *Kâtib Çelebi,* İstanbul 1331.

———— *Osmanlı müellifleri,* III, İstanbul 1342.

TEKİNDAĞ, Şehabettin, «Osmanlı Tarih Yazıcılığı» *(Belleten,* XXX/140), Ankara 1971.

THOMAS, L.V., *A Study of Naima,* Newyork 1972.

TOPÇULAR KÂTİBÎ Abdülkadir, *Tevârih-i Âl-i Osman,* Viyana, Nationalbibliothek, Mxt. 130.

TORNBERG, C.J., *Codices Arabici, Persici et Turcici Bibliothecae Regiae Universitatis Upsaliensis,* Upsala 1849.

TÛGÎ Hüseyin b. Sefer, *İbret-nümâ,* İzzet Koyunoğlu Ktb. nr. 13316; M. Sertoğlu neşri : «Tûgî Tarihi» *(Belleten,* XI/43, 489-514), Ankara 1947.

TÜREK, Ahmed, «Kâtib Çelebi'nin Fezleketü'l-akvâli hakkında» *(Bilgi,* XI/128), İstanbul 1957.

———— «Kâtib Çelebi'nin Süllemü'l-vusûlü» *(Bilgi,* XI/128), İstanbul 1957.

UŞÂKÎ-ZÂDE İbrahim Hasib, *Zeyl-i Şakāyık,* faksimile neşir, Wiesbaden 1965.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, «Kâtip Çelebi ve Fikir Hayatımız» *(Kâtip Çelebi'nin hayatı ve eserleri hakkında incelemeler),* Ankara 1957.

YAHYÂ EFENDİ, Bostan-zâde, *Vak'a-i Sultan Osman,* Hâlet Efendi Ktb. nr. 611.

YALTKAYA, M. Şerefettin, *Keşf-el-zunûn,* önsöz, İstanbul 1971.

ZETTERSTÉEN, K.V., «Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der Universtätsbibliothek zu Uppsala verzeichnet und beschreiben» *(Le Monde Oriental,* XXII, XXIX), Upsala 1930, 1935.

GİRİŞ

İslâmî ilimler çerçevesinde «tarih»in, «hadis» ilminin metod ve malzemesine dayanarak teşekkül ettiği, beşerî hâdiselere âid itimad edilir râvî ve eserlerin haberlerini -hemen hiçbir tahrif ve tefsirde bulunmadan- sağlam ve külfetsiz bir dille nakleden bir ilim olarak tedvîn edildiği bilinmektedir. Ulemâ elinde bulunan bu klâsik İslâm tarihciliği yanında, X. asırdan itibâren, hükümdar saraylarının dar hayatını dile getiren, kaynağının güvenilir olup olmadığı üzerinde durmadan sâdece ismini işâretle yetinen, hakîkatı arama yerine ahlâkî telkinleri hedef alan yeni bir tarz tarih yazıcılığı, bir çeşit vak'anüvislik doğdu. Münhasıran saray kâtibleri ve devlet adamları tarafından vücûda getirilen bu ekolün, dar görüşlülük, tarafgirlik, mübâlaga etme ve hakîkatı örtme sıfatları yanında, eski an'anenin sâde üslûbu yerine, -belki de Farscanın ve eski İran tarih an'anesinin yeniden doğuşunun tesiriyle- belâgatı ve saray kâtiblerinin külfetli ve karışık üslûbunu tercih ettiği görülmektedir. Bu yeni tarz, ulemâ tarihciliği karşısında, husûsiyle Türk ve Mogol hükümdarları sarayında büyük rağbet görmüştür. Farsca yazan tarihcilerden meselâ Cuveynî (ö. 1283)'nin ve Vassâf (ö. 1312)'ın münşiyâne üslûbu ve ıstılâhlı dili, Reşîdüddîn (ö. 1318) ile Timur ve halefleri devrinin bâzı tarihcilerinin sâde üslûbuna tercih olunmuş; Mirhând (ö. 1498) ve Hândmîr (ö. 1536)'in eserleriyle san'atlı ve tumturaklı tarih yazıcılığı büyük bir îtibar kazanmıştır.

Osmanlı tarih yazıcılığının, başlangıçta, sâde dille yazılmış, destânî ve menkıbevî bir vasıf taşıdığı, zamanla İran tarihcilik ekolünün kuvvetle tesirinde kaldığı, husûsiyle, daha sonraki tarihciler üzerinde müessir olan İdris-i Bitlîsî (ö. 1521)'nin eseriyle münşiyâne tarih yazma tarzına yöneldiği görülmektedir. Gerçekten, musanna' İran tarihleri ya tercüme edilmiş[1] ve-

1 Yalnız Mîrhând'ın *Ravzatu's-safâ*'sının XVI. asırda iki defa tercüme edilmiş olduğuna işâret edelim (bk. *İstanbul Kütübhaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Katalogları, I. Türkçe Tarih Yazmaları*, s. 46-53, 77-79).

ya tarih telifleri için model olarak kullanılmıştır. Bu kuvvetli İran tesiri yanında, az da olsa ulemâdan bâzı tarihcilerin klâsik Arab tarihciliği yolunu seçtikleri de görülmektedir ki bunlar arasında Taşköprülü-zâde, Cenâbî, Kâtib Çelebi ve Müneccimbaşı dikkati çekerler.

Nizâmî medrese tahsili yapmamış ve bu sebeble de müderrislik ve kadılık mesleğine girmemiş olmasına rağmen Kâtib Çelebi'yi ulemâ arasında zikr edişimiz, onun, kısa ömrünü (şubat 1609 - ekim 1657) pek kesif bir ilmî faaliyete hasr etmiş olmasından, belki de «ulemâ-i rüsûm»un erişemediği yüksek bir seviyede pek çok eser telif etmesindendir. O, Suyûtî, Ṣa'rânî, Yâkut-ı Hamavî ve Taşköprülü-zâde gibi bâzı ulemâyı taklîd ederek, iki eserinde, otobiyografisini vermiştir: Bunlardan, *Sullemü'l-vusûl*'de, hayatının ilk yirmi yıla yakın devresini[2]; son eseri olan *Mîzânü'l-hak*'da ise, resmî hayâtı, zamânının ulemâsından ilim tahsîli, husûsî tedris faaliyeti, ve en mühimmi eserlerinden kısaca bahs etmiştir[3].

Otobiyografisinden anlaşıldığına göre, küçük yaşta Mâliye kalemine giren Kâtib Çelebi, kâtiblik mesleği için gerekli bilgileri kolayca öğrenmiş, bu arada ordu ile sefere katılmışsa da, Fâtih Câmiinde dinlediği, Kadı-zâde Mehmed Efendi'nin ilim tahsîli husûsundaki va'zı onun hayatının umûmî seyrine tesir etmiştir. Seferlerden döndükce Kadı-zâde'nin derslerine devam ettiği gibi, ordu ile uğradığı Haleb ve Diyarbekir gibi kültür merkezlerinin ulemâsıyla sohbetlerde bulunmuş ve hırsla kitab toplayıp[4] bunları sür'atle okumuştur. Revan seferinden sonra kendisini tamâmiyle ilme vererek devrinin gerçekten derin âlimlerinin derslerine devam ve sohbet meclislerine de dâhil olarak şer'î ilimlerin başlıca kitablarını okumuş; on yıl geceli gündüzlü devam eden bir çalışma devresinden sonra husûsî dersler de vermeğe

2 *Sullemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl,* Şehid Ali Paşa Ktb. nr. 1877, 271/a. Bu bendin Türkçe tercümesi için bk. M.Ş. Yaltkaya, *Keşf-el-zunun,* İstanbul 1971, önsöz, s. 17-18; O.Ş. Gökyay, *Kâtip Çelebi'den seçmeler,* İstanbul 1968, s. 202-203.

3 *Mîzânü'l-hakk fi'htiyâri'l-ehakk,* İstanbul 1286, s. 123-140. Kâtib Çelebi'nin biyografisini yazanların hemen hepsi bu eseri kullanmıştır: Uşâkî-zâde İbrahim Hasîb, *Zeyl-i Şakayık,* faksimile nşr., Wiesbaden 1965, s. 235-238, nr. 158; Şeyhî Mehmed, *Vekâyi'u'l-fudelâ,* Hamidiye Ktb. nr. 939, 125a-126a; Şehrî-zâde Mehmed Saîd, *Nev-peydâ,* Üniversite Ktb. TY 3291, 16b-19b; Bursalı Mehmed Tâhir, *Kâtib Çelebi,* İstanbul 1331, s. 6-16; *Keşf-el-zunun,* önsöz, s. 18-24, v.s.

4 Bir sohbet sırasında Şeyhülislâm Yahya Efendi, ona, bin cildden fazla tarih kitabı bulunduğunun doğru olup olmadığını sorar; Kâtib Çelebi, «olmak gerek» karşılığını verirse de, cevâbının yalana yorulduğunu hissedince, ertesi günü, on katıra yüklediği biribirine benzemeyen cildli 1300 tarih kitabını getirip: «Fakirhâhede gayr-ı mücelled bundan ziyâde mevcuddur» diyerek, hazır bulunanları hayrete düşürür *(Nev-peydâ,* 20b).

başlamıştır. 1648'de dostu ve sırdaşı Şeyhülislâm Abdürrahim Efendi'nin delâletiyle kendisine ikinci halîfelik verilmekle bu vazîfenin âidatıyla iktifâ edip, maişet için haftada bir-iki gün kaleme uğrayıp, diğer vaktini pek çok kitabın telifine ayırmıştır.

II

Büyük İslâm mütefekkirlerini okuyarak ilim hakkında sağlam bilgi edinen Kâtib Çelebi, teferruâta inmeden bütün ilimleri kavramağa çalışmış[5]; ilmi, tasa ve kötülüğü def', gaflet ve tenbelliği yok eden, kîni ve ihtilâfı kaldıran, insanları ve milletleri yücelten bir vâsıta olarak vasıflandırmıştır. Yine onun ifâdesince, bütün iyiliklerin temelinde olan ilmin gayesi, hakîkata ulaşmak ve ahlâkı düzeltmektir[6]. İlmi, insan vücûdündeki kana, âlimleri ise, kan damarlarına benzeten Kâtib Çelebi[7] -İbn Haldûn'un uzviyetci cemiyet nazariyesine uygun olarak- insan hayâtında olduğu gibi devlet hayâtında da doğma ve genişleme, durma, gerileme ve yıkılma devrelerinin zarûrî olduğunu kabul; ancak, vaktinde tedbir alınırsa bu devrelerin uzayacağını, cemiyetlerin mukadder âkıbetleri değiştirilemezse de, ömrünü uzatmak, zikr edilen merhaleleri daha iyi ve âhenkli geçirmesini temin etmenin mümkün olduğunu ileri sürerek, İbn Haldûn'un dışardan yapılacak müdâhalenin mukadder neticeyi değiştirmeyeceği hakkındaki kaderci görüşünden ayrılmış, insan bilgi ve irâdesinin tesîrini belirtmeğe çalışmıştır[8].

III

Kâtib Çelebi, başlıca tarih, coğrafya, astronomi, fıkh, v.s. konularda telif, tercüme ve derleme sûretiyle eserler vücûda getirmiştir[9]. Bunların mü-

5 «Âdâb-ı fakir her kesrete cânib-i vahdetden duhûl ve ihâta-i külliyyat ile zabt-ı usûl idi. Cüz'iyyatla takayyüd ve cerbeze semtine iltifât tazyî'-i evkat olmak üzere karâr verilmiş idi. Yek fenle kanâata uluvv-i himmet rızâ vermedi» *(Mîzânü'l-hakk,* s. 131; krş. A.A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde ilim,* İstanbul 1943, s. 130).

6 *Keşf-el-zunun,* I, 21-22; Bu bendin Türkçe tam tercümesi için bk. O.Ş. Gökyay, *Kâtip Çelebi'den seçmeler,* s. 206-214.

7 *Düstûrü'l-amel li-ıslâhi'l-halel,* İstanbul 1280, s. 122-123, 125.

8 H.Z. Ülken, «Kâtip Çelebi ve fikir hayatımız», *Kâtip Çelebi hayatı ve eserleri hakkında incelemeler,* Ankara 1957, s. 181-182.

9 Kâtib Çelebi'nin ölümünün 300. yıldönümü münâsebetiyle Türk Tarih Kurumu'nun neşr ettiği armağanda *(Kâtip Çelebi, hayatı ve eserleri hakkında incelemeler,* Ankara 1957) başta O.Ş. Gökyay'ın olmak üzere pek kıymetli incelemeler bulunmaktadır. Bu kitaba ilâve edilebilecek yeni bâzı neşriyat için bk. Bibliyografya.

him bir kısmı, ilmî çalışmaları kolaylaştıracak veya aydınlatacak rehber kitablar, düşünce ufkunu genişleten tercüme ve toplamalar ve nihâyet bir aydın olarak onun cemiyete karşı aydınlatma ve uyarma vazifesini cesâretle yaptığı denemelerdir.

Daha ilmî çalışmalarının başlangıcında, tabiî meyli hasebiyle tarih ve biyografi kitablarını incelemekten hoşlandığını ifâde eden Kâtib Çelebi[10], pek kesif ilmî faaliyeti arasında, tarih'e ve tarihin yardımcı branşlarına mûtenâ bir yer vermiştir.

İlk kaleme aldığı eser, *Fezleke akvâlü'l-ahyâr fî ilmi't-târih ve'l-ahbâr* veyâ kısaca *Fezleketü't-tevârih* adını verdiği Arabca kısa umûmî tarih'i[11] olup, kendi ifâdesine göre, bunu, Cenâbî'nin *el-Aylemu'z-zâhir*'ini hulâsa ve ikmâl etmek suretiyle vücûda getirmiştir[12]. Eserin başında verilen fihriste göre, alfabetik tarih literatürü, tarihcinin bilmesi gereken kaideler ve yaratılış bölümleri nüshada yoktur.

Arabca *Fezleke*'nin önsözünün, tarihin mânâ, mevzu ve faydasına tahsis edilmiş olan ikinci faslında, «tarih»in lûgat ve ıstılah mânâsı üzerinde durulduktan sonra, müstakil bir ilim olup olmadığı yolundaki düşünceler ile Taşköprülü-zâde'nin *Miftâhü's-Sa'âde*'sindeki tarihin târifi, ikinci derece bölümleri ve fâidesi naklen zikredilmektedir[13].

Asıl metin iki «asl»a bölünmüş olup ilkinde Peygamberler ve Hulefây-ı Râşidîn, İslâmdan önceki hükümdarlarla hicretin X. asrına kadar İslâm hânedanları verilmiştir. Osmanlı tarihi (197a-250b) h. VII. asrın sonuna konmuş olup 1051'de vuku'bulan Azak muhasarasına kadar vekayi'i, IV.

10 «Meyl-i tabî'î hasebiyle tevârih ve tabakāt ve vefeyât kitabları tetebbu' hoş gelür idi» (*Mîzânü'l-hakk*, s. 128).

11 Otobiyografisinde 1051'de bitirdiğini ifâde ettiği *Fezleke*'nin kendi yazısıyla 1052 rebîülâhırı evâhırı (temmuz 1642)nda kopya edilmiş tek nüshası Bayezid Umûmî Ktb. nr. 10318'dedir. Yazmanın tavsif ve tahlîli için bk. A. Türek, «Kâtib Çelebi'nin Feleketü'l-akvâli hakkında», *Bilgi*, XI/128, kasım 1957; Gökyay, «Kâtib Çelebi, hayatı-şahsiyeti ve eserleri», s. 40-43.

12 *Keşf-el-zunun*, I, 291.

13 «Tarih, toplulukların ahvâli, belde, âdet ve an'anelerini, halkın san'at, ensab ve vefeyatlarını bildiren müstakil bir ilimdir. Peygamberler, halîfeler, imamlar ve ulemânın menkıbe ve biyografileri tarihinin ikinci plânda bölümleridir. Tarihin faydası se, nakledilen hâdiselerin zararlı olanlarının benzerlerinden korunmak, değişmelerden tecrübe kazanmaktadır» (3a b; krş. Gökyay, *K.Ç.'den seçmeler*, s. 187-88). Bu bendin muhtevâsı kısaltılarak *Keşfü'z-zunûn*'a alınmıştır (I, 271); *Keşfü'z-zunûn*'un *Miftâhü's-sa'âde*'den iktibâsı keyfiyeti için bk. Fr. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1952, s. 451.

Mehmed'e kadar padişahları ve devirleri ricâlini (vezirler, şeyhülislâmlar, kazaskerler, İstanbul kadıları, sâir vezir ve beylerbeyiler) ihtivâ etmektedir. Bu kısma, vak'alar için düşürülmüş manzum tarihler ile bâzı vesîka sûretlerinin, kenar notu olarak da, nâdir rastlanan bâzı mâlûmatın ilâve edildiği dikkati çekmektedir.

Eserin ikinci «asl»ı, arz, iklimler, fersah ve mil ölçüleri; kavimler ve Arab kabîleleri; isim, lâkab, künye, nisbet ve vefeyat (nekroloji) kaideleri; alfabetik memleket ve şahıslar lûgatına tahsis edilmiş; üçüncü «asl»da, takvimler, yaratılıştan te'lif tarihine kadar kronoloji; «hâtime»de, kıyâmet alâmetleri ve âhıret; «tetimme» (306a-313a)de, alfabetik olarak sülâle ve devletler verilmiştir.

Kâtib Çelebi Arabca *Fezleke*'nin pâdişâha takdîm edilmek üzere temize çekilmesi hakkında Şeyhülislâm Yahya Efendi'nin tavsiyesine karşı kayıdsız davranmışsa da, bundan altı yıl sonra (1058/1648), iki ay içinde tamamladığı ve ilk eserinin kronoloji cedveli mâhiyetinde olan *Takvîmü't-tevârih'i*[14] Şeyhülislâm Abdürrahim Efendi vasıtasıyla Sadrıâzam'a takdim ederek, Mâliye kaleminde ikinci halifeliğe tâyin olunmuştur. Doğuda ve batıda büyük alâkaya mazhar olan bu eser[15], İbrahim Müteferrika tarafından, zeyilleri ile birlikte neşr olunmuştur (1146/1733). Aynı yıl (1058/1649) içinde tamamlayıp, üç dört sene sonra ilk cildini temize çektiği *Sullemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*'ü[16] ulemâya hizmet için vücûda getirmiştir.

Eserin ilk kısmında, İslâmî eserlerde zikr edilen kimselerin isimlerine göre, ikinci kısmında ise, nisbe, künye ve lâkablarına göre biyografi lûgatı

14 Eserin tahlîli, yazmaları, basmaları ve tercümeleri için bk. Gökyay, «Kâtip Çelebi», s. 48-54; M.T. Gökbilgin, «Kâtib Çelebi'nin kronolojik eseri: Takvimüttevârih», *Kâtip Çelebi*, s. 101-119.

15 Arabca, Farsca, İtalyanca, Fransızca ve Lâtinceye tercüme edilip Türkçede zeyilleri vücûda getirilen eser hakkında, J.von Hammer, «Kâtib Çelebi'nin âsâr-ı takvîmiyye ve coğrafiyyesi mevcud olmasaydı, Osmanlı Devleti tarihinin tahrîrine teşebbüs eden müverrih ekseriyâ ale'l-immiyâ zulmet içinde yürüyebilecek idi» *(Devlet-i Osmâniye Tarihi*, M. Atâ terc. I², İstanbul 1336, s. 16) der. Maamafih, biyografisini verirken de, «her ne kadar bâzı sehivleri varsa da tashîhi, tevârîh-i vekâyi' için pek kıymetlidir» *(aynı eser*, XI, İstanbul 1947, s. 41) kaydını ilâve eder.

16 *Sullemü'l-vusûl*'ün Şehid Ali Paşa Ktb. 1887'de bulunan müellif müsveddesinin ikinci kısmı sonunda (563a), 1053 yılı kadir (8 9 aralık 1643) gecesi; nüshanın sonunda (577a) ise 1058 zilhiccesi evâhırında (ocak 1649) tamamlandığı; müsveddenin temize çekilme tarihi ise (1061-1062), *Mîzânü'l-hakk*'da (s. 135) kaydedilmiştir. Üzerinde uzun zaman uğraşıldığı anlaşılan müsveddede bâzı kaynaklara işâret olunup o kaynaktaki bilginin aktarılmadığı bendler bulunmaktadır.

verilmiştir. İkinci kısım, Sem'ânî, İbnü'l-Esîr ve Suyûtî'nin biribirini tamamlayan eserlerinin genişletilmiş şeklidir. Üçüncü kısmında umûmiyetle ulemâya dâir fıkra, nükte ve lâtifeler toplanmıştır[17].

Kâtib Çelebi'nin kitab yazma faaliyeti, 1063'den îtibâren kesâfet kazanır[18]. Yirmi yıldan beri topladığı bibliyografya notlarıyla, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn* adını verdiği ilimler ve kitap isimleri lûgatını vücûda getirir. Eserin müsveddesini görüp beğenen ulemânın temize çekilmesi ricâsı üzerine, bu yıl (1063) içinde ilk cildini tamamlayarak istifâdeye arz eder. Yine bu yıl içerisinde, Türkçe *Fezleke*'yi yazmaya başladığı gibi, bütçe açığını konuşmak üzere toplanan meşveret meclisine çağırılmış olmak vesîlesiyle ictîmâî görüşlerini tesbît eden küçük, fakat kıymetli risâlesi, *Düstûrü'l- amel li-ıslâhi'l-halel*'i[19] kaleme alır: Cemiyetlerin hayatlarındaki merhaleleri îzâh eden tarihci, devlet adamlarının duraklama devresinde İmparatorluğun tedâvîsi için tedbir almaları ve sınıflar arasında âhengi temin etmeleri luzûmunu; kapıkulunun çoğalmasıyla masrafların da arttığını, askeri azaltmadan bâzı tedbirler alınabileceğini ifâde edip neticede, gelirin azlığı, asker ve masrafın çokluğu, reâyânın zayıflığını ortadan kaldırmanın çarelerini sıralamıştır. Kâtib Çelebi, okutacak kimse bulamadığı için eserini ortaya çıkarmamış, daha sonra dostu Hüsam-zâde Abdurrahman Efendi şeyhülislâm olunca (1065/1655), risâlesini Pâdişâh'a okuduğunu söylemişse de, tarihci, fikirlerine uygun hareket edilmeyeceğini bildiğinden, kayıtsız davranmış, ancak bir münevver olarak vazifesini yapıp vebâlden kurtulanların vicdân huzûrunu duymuştur.

17 Nüshanın tavsîfi için bk. A. Türek, «Kâtib Çelebi'nin Süllemü'l-vusûl'ü», *Bilgi*, XI/128, 20-21; Gökyay, «Kâtib Çelebi», s. 57-61.

18 Doğrudan doğruya tarih ve tarihî coğrafya ile ilgili olmayan eserleri metinde bahis konusu edilmeyip buraya kayd ile iktifâ olunmuştur: *İlhâmü'l-mukaddes fi feyzi'l-akdes* (1064; astronomi ile ilgili üç fıkhî meselenin îzâhı; bk. B.N. Şehsuvaroğlu, «İlhâm-al-mukaddes min-al feyz-al akdes risâlesi Kâtib Çelebi'nin ilmî zihniyeti, *Kâtib Çelebi*, s. 141-148; metin: s. 151-176); *Tuhfetü'l-ahyâr fi'l-hikem ve'l-emsâl ve'l-eş'âr* (1063; alfabetik muhâdarât mecmuası; bk. Gökyay, «Kâtib Çelebi», s. 79); *Dürer-i müntesire ve gurer-i münteşire* (Biyografi kitaplarından derlenmiş notlar); *Câmi'ü'l-mütûn min celîli'l-fünûn* (1053-1054; her ilim için seçilmiş bir ana metnin hulâsa ve şerhi olan 27 eserin telhîsini ihtivâ eder; bk. Gökyay, «Kâtib Çelebi», s. 85-86). Kâtib Çelebi'nin otobiyografisinde zikri geçen eserlerden *Kanun-nâme* (1064-1065)'nin mâhiyeti tâyin edilemiyor (bk. Gökyay, «Kâtib Çelebi», s. 54); tamamlanmamış olan *Beyzâvî Tefsîri şerhi* (1052) ve Ali Kuşcu *Muhammediye*'si *şerhi* (1057) ile güç ve garip fetvâları toplayan *Recmü'r-racîm bi's-sîn ve'l-cîm* (1064-1065)'in nüshaları bulunamamıştır.

19 Tahlîli için bk. M.T. Gökbilgin, «XVII. asırda, Osmanlı devletinde ıslâhat ihtiyaç ve temâyülleri ve Kâtip Çelebi», *Kâtip Çelebi*, s. 215-217; Gökyay, «Kâtip Çelebi», s. 82-84.

Düstûrü'l-amel'e zeyl olmak üzere, 14 ocak 1654'den îtibâren yazmağa başladığı *İrşâdü'l-hayârâ ilâ târihi'l-Yunan ve'n-Nasârâ*[20] adlı küçük eseri, hıristiyan Avrupa'nın gittikçe kuvvet kazanmasına karşı İslâm tarihlerinin bu âlemi boş ve yanlış sözlerle tasvîr etmesine üzülerek, din kardeşlerini gafletten uyandırmak üzere, büyük kısmıyla *Atlas Minor tercümesi*nden faydalanarak kaleme almıştır. Giriş'inde hıristiyan akîde ve mezhepleri ile Avrupa hükûmet sistemleri, dînî unvanlar ve dillerinden; metninde ise Papalık ve Avrupa hükûmetlerinden bahsetmiş, hükümdar listeleri vermiştir.

Avrupa tarih ve coğrafyasıyla uğraşması, Kâtib Çelebi'yi Avrupa kaynaklarıyla ilgilenmeğe sevk etmiş; Fransız râhibi iken ihtidâ eden İhlâsî Mehmed Efendi de ona bu hususda yardımda bulunmuştur: Bir dünya coğrafyası olarak hazırlamakta olduğu *Cihân-nümâ* için baş vurduğu literatürde Atlas Okyanusu adaları, İngiltere, İrlanda ve İzlanda hakkında bilgi bulamaması onu ümidsizliğe düşürmüşken, G. Mercator ve L. Hondius'un *Atlas Minor*'unu bulup İhlâsî Efendi'nin takrîriyle tercüme (1064/1653) ve İslâm coğrafyacılarının za'fını görerek, *Atlas Minor*'dan ve diğer eserlerden faydalanarak *Cihân-nümâ*'yı yeni baştan yazmaya koyulmuştur (1065/1654). *Cihân-nümâ* ile Kâtib Çelebi, ilk defa, Doğu coğrafyacılarından ayrılarak beş kıt'a taksîmini ve bu kıt'alar üzerindeki siyâsî teşekküllere göre bir tasnif ortaya koyduğu gibi, kısmen de olsa Osmanlı ülkelerinin sistematik coğrafyasını vücûda getirmiştir. Eser, husûsiyle târihî coğrafya incelemeleri bakımından mühimdir[21].

Kâtib Çelebi yalnız coğrafya için değil, ayni zamanda tarih için de Batı kaynaklarından faydalanma luzûmunu hissetmiş, muhtemelen yine İhlâsî Mehmed Efendi'nin yardımıyla, yaratılıştan 1579'a kadar Doğu tarihine dâir vekayinâmeleri toplayan Lâtince bir külliyattan, «tercüme ve intihab tarîkiyle», *Ravzatu's-saltana* adını verdiği «Tarih-i Kostantiniyye ve kayâsıra»yı vücûda getirmiştir. Kaynağı, dört Bizans müverrihinin (Zonaras, Acominatos, Gregoras ve Chalcocondyles) Lâtince tercümeleriyle J. Carion, Bizari, Porsius ve Guicciardini'nin kronik ve muhtıralarını ihtivâ ediyordu[22].

20 Üç nüshasıyla bilinen eserin tahlîli için bk. V.L. Ménage, «Three Ottoman Treatises on Europe», *Iran and Islam, in memory of the late Vladimir Minorsky*, Edinburgh 1971, s. 421-23, 429-31.

21 Adıvar, *aynı eser*, 120-127; Gökyay, «Kâtip Çelebi», s. 61-76.

22 Bk. Ménage, «Kâtib Çelebiana», *BSOAS*, XXVI/1 (1963), 173-174.

Eserin, Konya'da İzzet Koyunoğlu Ktb. nr. 14032'da bir nüshası mevcuddur (371 s.). Ayni cild içinde, Kâtib Çelebi'nin otobiyografisinde Frenkçe bir «Mülûk-i küffâr tarihi» olarak zikr edilen Johann Carion (1499-1537)'un kroniği ve zeylinin[23], 1065'de «Şeyh Mehmed» Efendi ile birlikte yaptığı tercümesi mevcuddur (nr. 14031). Eserin önsözünde, tercüme, diğer teliflere malzeme olarak hazırlandığından, ifâdenin güzelliğine ve sözün intizam kaidelerine riâyet edilmediği, vuku'bulan ifâde bozuklukları nakledilirken düzeltileceğine işâret olunmuştur.

1645'de başlayan Girid seferinde, devlet idâresi, mâliye ve ordudaki bozukluklar dolayısıyla düşmanın galebe etmiş olması, halk vicdânında umûmî bir inkisar yaratmıştı. Kâtib Çelebi, bir münevver olarak cemiyeti bu ye'sden kurtarmanın yollarını aramış ve mâneviyâtı yükseltmek üzere, mâzide meşhur kapudanların deniz zaferlerini dile getiren, aynı zamanda Girid seferindeki mağlûbiyetlerin sebeblerini tafsîl edip, bunları önleme çarelerini gösteren *Tuhfetü'l-kibâr fî esfâri'l-bihâr*'ı kaleme almıştır.

Eserin girişinde, Akdeniz'de kıyısı bulunan Avrupa ülkeleri ve husûsiyle Venedik üzerinde durulmuş; birinci kısmında, deniz muhârebeleri anlatılmış; ikinci kısmı, Tersâne, donanma ve bahriyeye ayrılmış; «hâtime»de, düşman tecâvüzünün sebebi olarak, mâlî, askerî ve idârî bozukluklar ve ihmâller îzah edilmiştir. Müteferrika matbaasının ikinci kitabı olarak basılan eser, Batı dillerine de çevrilmiştir[24].

Kâtib Çelebi'nin, ölümünden dokuz ay önce (safer 1067/aralık 1656) yazdığı son eseri, *Mîzânü'l-hakk fi'htiyâri'l-ehakk,* devrinde münâkaşa edilen bâtıl düşünce ve inanışlara karşı, ilmin ve felsefenin müdâfaası, XVII. asırda Osmanlı medresesinin içine düştüğü skolâstik zihniyet ve taassubun cesûrâne tenkîdidir. Ona göre, Kanûnî devrinden îtibâren medreseden felsefenin uzaklaştırılması tedrîsâtı güçleştirdiği gibi, ilme rağbeti de azaltmıştır. İdâreciler muhtelif ictimâî sınıfların örf ve âdetlerini bilip müsâmahalı davranırlarsa hakka uygun idâre edebilirler. Sefâhata ve aşağılık zevke âlet olan mûsıki ve raksı tenkîd eden Kâtib Çelebi, insanı ulvîleştiren mûsıki ile sûfîlerin vecd vâsıtası saydıkları semâa karşı medresenin takındığı şiddetli tavrı da yerer. Onun kanâatınca, tütün kullanmak gibi ibtilâlardan

23 1531'de tamamlanan bu eserin 1548'de tab'edildiği, yazmanın önsözünde zikrediliyor. Muhtemelen bu baskı, Ph. Melanchton (1497-1560)'un yeniden yazıp bastırdığı nüsha ile zeyllerini içine alan Lâtince edisyonu olmalıdır (bk. B. Lewis, «The use by Muslim Historians of non-Muslim Sources», *Historians of the Middle East,* London 1962, s. 185; krş. Adıvar, *aynı eser,* s. 129; Gökyay, «Kâtip Çelebi», s. 54-56).

24 Gökyay, «Kâtip Çelebi», s. 45-48.

kurtulmak için halka telkinlerde bulunmalı, fakat şiddetten çekinmelidir. Örf hâline gelmiş bid'atler ictimâî müesseseler gibidir, onları zorla kaldırmağa çalışmak hamâkattır. Dinle ilim ve felsefenin telîf yollarını arayan Kâtib Çelebi, risâlenin sonunda, samîmî bir ifâde ile yetişme şeklini, hocalarını, okuduğu dersleri, talebelerini, ulemâdan dostlarını ve nihâyet eserlerini hangi şartlar altında yazdığını anlatır. Eserini, pâdişahlara, vâizlara, halka ve talebeye ma'kul tavsiyelerle bitirir[25].

25 H.Z. Ülken ,«Kâtip Çelebi ve fikir hayatımız», *aynı eser,* s. 182-192; Gökyay, «Kâtip Çelebi», s. 87-90.

BİRİNCİ BÖLÜM

FEZLEKE-İ KÂTİB ÇELEBİ

I

«Giriş» de verdiğimiz îzâhlardan da anlaşılacağı gibi, Kâtib Çelebi, tarih'e derûnî bir incizâbla bağlanmış, ilmî çalışmalarının büyük bir kısmını biyografi, kronoloji, ensab (jenealoji), tarihî coğrafya gibi, tarihçinin pek muhtâc olduğu yardımcı disiplinlerde incelemelere hasretmişti. İlk te'lîfi olması bakımından da dikkate şâyân olan *Fezleketü't-tevârîh*[1]'de, hem tarih'in mânâ ve mâhiyetini açıklamış, hem de tarihçinin bilmesi gereken kaidelerle bir bibliyografi denemesinde bulunmak istemişti (maalesef bu sonuncu hususa âid iki fasıl, mevcud yazmada eksiktir). Yine aynı eserde, kronoloji, etnoloji, takvîm v.s. hakkında gerekli bilgilerle bu konuda bir umumî taslak bulunur. Daha sonra tarih ve tarihî coğrafyaya dâir yazdığı eserler hep bu mihrakdan hareketle kaleme alınmıştır.

Otobiyografisinde türkçe *Fezleke*'yi, 1063 (1653)'den îtibâren, *Fezleketü't-tevârîh*'in mufassal tercümesi olarak, sene tertibine göre yazmağa başladığını kaydeder[2]. Yine orada verdiği bilgiye göre, bu tarih, *Keşfü'z-zunûn*'un temize çekildiği, Avrupa kitaplarından tarih ve coğrafya teliflerine malzeme toplamak üzere İhlâsî Efendi yardımıyla tercümelere giriştiği, *Cihânnümâ*'yı yeniden yazmak teşebbüsünde bulunduğu pek kesîf bir çalışma devresine rastlamaktadır.

Yukarda da işâret olunduğu gibi, *Fezleke*'yi yazmağa başladığı zaman Kâtib Çelebi, bir tarihçi olarak gerekli vasıfları iktisâb etmiş bulunuyordu.

1 Türkçe *Fezleke*'nin mukaddimesindeki isimlendirme şekline uyarak arabca *Fezleke*'yi «Fezleketü't-tevârîh», türkçe *Fezleke*'yi ise, sâdece «Fezleke» veyâ «Fezleke-i Kâtib Çelebi» olarak zikr edeceğiz.

2 *Mîzanü'l-hakk*, s. 136.

Kullanacağı kaynakları iyi biliyordu. Önünde numûne olacak pek çok eser mevcuddu. Onun için bütün mesele, kaynaklardaki haberlerin güvenilir olanını seçmek, sonra da seçtiği kaynağın ifâdesindeki haşivleri ayıklayarak münakkah bir hûlâsa, bir «Fezleke» ortaya koymaktı.

II

Fezleke yazmalarından sâdece üçünde mevcud «mukaddime»ye[3] göre, Kâtib Çelebi eserini, *Fezleketü't-tevârîh*'den umûmun faydalanmasına imkân vermek üzere, Türkçe yazmaya teşebbüs etmiş, gördüklerini de ilâve ederek «tafsîl» ile «icmâl» arası bir şekilde tahrire başlamıştır.

Eser, sene tertibine göre tasnif, hâdiseler - 1000 (1592)'den başlamak üzere - tarih sırasına göre ve fakat mümkün mertebe bütünlüğü korunmağa çalışılarak tasvîr olunmuştur. Eğer bir keyfiyet, müteakıb seneye sirâyet ediyorsa, devam edileceğine işâret edilerek bahis zamanında kesilmiştir. Standard islâm tarihlerinin an'anesine uyularak, her yıl vekayi'i sonunda, o sene vefât eden vezîr, âlim, şeyh ve şâirlerin kısa biyografileri verilmiştir[4].

Elimizdeki müellif nüshası *Fezleke,* 1065 (1655) başlarında, İpşir Mustafa Paşa'nın sadârete getirilmesi bahsinde birdenbire kesilmektedir[5]. Bu

3 «Bu fakîr..Mustafa İbn Abdullah eş-şehir bi-Hacı Halîfe..mukaddemâ ibtidâ'-i hilkat-ı Âdem..den bin tarihine gelinceye değin ilâ yevminâ hâzâ arabî ibâretle tahrîr ü tastîr eyleyüp nâmın «Fezleketü't-tevârîh» demekle tesmiye vü ta'bîr eyledim. Ve lâkin bilâdımız...ahâlisinin lisânı türkî olmağın nef'-i âmm olmak zu'mıyle zamânımızda muâyene vü müşâhede olunan vâkıât u ahvâl.. tezyîl olunup, beyne't-tafsîl ve'l-icmâl ketb ü tahrîr ve zabt u takrîrine şürû olundu» *(Fezleke,* Viyana, Nationalbibliothek, H.O. 64, la; Nuruosmaniye Ktb. nr. 3153, la). Bu mukaddime, müellif nüshasıyla (Âtıf Efendi, nr. 1914) diğer yazmalarda ve matbu'da mevcud değildir.

4 Kâtib Çelebi, her sene vekayi'inin sonuna «vefeyât» başlığını koymaya o kadar alışkındır ki, 1047 vak'aları sonunda, bu başlığı müteakıb, «bu sâlde intikal eden ricâlden nakle sâlih kimse ma'lûm olmamağla yazılmadı» *(Fezleke* II, 193); kezâ 1062 sonunda, «bu sâlde tahrîre sâlih kimesne bulunmamağla tahrîr olunmadı» (II, 382); 1051 sonunda, «bu sâlde (Bahâdır Giray) Han'dan gayrı yazılmağa münâsib olmayup onunla iktifâ olundu» (II, 224) ve 1035'in sonunda ise, «bu sâlde ulemâ ve meşâyıhden nakl eden sâlih kimse bulunmadı» denilmiş ve sâdece Gürcü Mehmed Paşa'nın biyografisi verilmiştir *(Kezâ,* II, 94).

5 «Ahvâl-i hareket-i İbşir Paşa: Çün...mukaddemâ Hasan Ağa'ya hîle eden Helvacı Mehmed Konya'da ahz ve Ilgın'da katl olunup, te'ennî» (Âtıf Efendi Ktb. nr. 1914, 306b). Bâzı mûtena nüshalarda, «...katl olundu; ba'dehû te'ennî ile» (Es'ad Efendi, 2168, 374a kenarına, bu ifâdeyi müteakıb, «tayy-ı merâhil ederek Üsküdâr'a geldi» ibâresi eklenmiştir. Viyana Nationabibliothek, H.O. 64, 456b'de ise «... katl olunup te'ennî» ifâ-

vekayi'den sonra üç seneye yakın bir zaman yaşadığına ve meselâ *Tuhfetü'l-kibâr*'ı bu devrede yazdığına göre, Kâtib Çelebi'nin, *Fezleke*'nin te'lîfine devam etmiş olduğuna dâir elimizde henüz bir ip-ucu yoktur.

Fezleke, çeşitli kütübhanelerde bulunan müteaddit nüshalarıyla[6] bilinmekte ise de, elimizde müellif nüshasının mevcudiyeti, bizi bu nüshalarla uğraşmaktan vâreste kılmıştır. Gerçekten, Âtıf Efendi Ktb. nr. 1914'de bulunan *Fezleke* nüshası[7], sâdece en îtimâda şâyan metin olmak yanında, yer yer müellifin tashih, ilâve ve ibtâlleri ile, metne müteallik kenar notlarını ihtiva etmiş olması bakımından da ehemmiyet arzetmektedir. Bu düzeltme ve ilâvelerden tarihcinin çalışma tarzı, kaynakları seçişi, onları ayıklamadaki titizliğine âid ipuçları bulunmaktadır.

Kenar ilâveleri, ya «şaḥḥ» kaydiyle ve metinde gireceği yer gösterilerek, eseri tashih ve ikmâl etmek üzere ilâve edilmiş (tabîatiyle, daha sonraki nüshalarda ve matbû'da, bu ilâveler metin içerisindedir), yahud da «minhu» kaydiyle, metne ilâve için değil, fakat metinde geçen bir husûsu açıklığa kavuşturan, metindeki hükmün kaynağındaki mesnedini büyük kısmıyla aksettiren ve nihâyet metne alınan hüküm veya haberden farklı bir rivâyeti tesbit eden ifâdelerdir. Yazmada, bu kabil ilâve ve tashihler, *205a'*-

desinin kenarına kırmızıyla, «asıl nüsha bu arada kalmıştır; noksan zann olunmaya» kaydı ilâve olunmuştur) kaydı bulunmakta; buna mukabil Husrev Paşa 441 ve matbu' nüshada zikredilen ifâdededeki kesintiyi gidermek üzere, «te'ennî» atılıp ifâde «... Ilgın'da katl olundu» şeklinde değiştirilmiştir.

6 Hekimoğlu Ali Paşa Ktb. nr. 785; Husrev Paşa nr. 440-441, 442; Hasan Hüsnü Paşa 840; Emîrî, tarih 441; Râgıb Paşa 1036; Hamîdiye 910; Nuruosmaniye 3152, 3153; Fâtih 4443 (tavsifleri için bk. *İstanbul Kütüphaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Katalogları* I, 161-165); Reisülküttâb Mustafa Efendi 685 (1084 de kopya edilmiş); Es'ad Efendi 2168; Bağdad Köşkü Ktb. 208; Revan 1186, 1187; III. Ahmed 3089; Hazine 1341, 1467 (bk. F.E. Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu,* I, 254-255); Manisa, Çaşnigir 759 (bk. İ. Parmaksızoğlu, *Manisa Genel Kütüphanesi Tarih-Coğrafya Yazmaları Kataloğu,* I, 8, yanlışlıkla «Naîmâ Tarihi» olarak gösterilmiş); Ankara, Türk Tarih Kurumu Ktb. 4° 675; Konya, İzzet Koyunoğlu Ktb. 12964; Kahire, Hidîviyye Ktb. (Dagıstânî, *Fihrist,* s. 213, üç nüshanın tavsîfi); Avrupa Kütüphanelerindeki yazmalar için bk. F. Babinger, *G O W,* s. 201; Uppsala, nr. 285 (Tornberg, *Codices,* s. 197), nr. Nov. 71, 670 (Zetterstéen, *Le Monde Oriental,* XXII, 1930, 332-3; XXIX, 1935, s. 44-45); Oxford, Bodleian Library, nr. 2058-2059 (H. Ethé, *Catalogue...,* 1168); Tübingen, MS. or. quart. 1979 (B. Flemming, *Türkische Handschriften,* I, 132-133, nr. 162); Moskova, Institut Narodof Azii, c. 537 (Dmitrieva-Muginof-Muratof, *Opisanie tyurkskih rukopisey...,* s. 183-184, nr. 172), v.s.

7 Tavsîfi için bk. *İstanbul Kütüphaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Katalogları* I, 165, nr. 83/11; krş. Gökyay, «Kâtip Çelebi», s. 45.

dan itibâren çok azalıyor[8]. Buradan sonraki kısım, O.Ş. Gökyay'ın da ifâde ettiği gibi, temize çekilmiş olmalıdır[9].

Fezleke'nin 1286-1287'de yapılan iki cildlik tab'ı[10], esere ve müellifine gölge düşürecek derecede hatâlarla doludur. Bu neşirde mevcud pek çok atlamalar, bilhassa has isimlerin imlâsı bakımından tecviz edilmeyecek tertib yanlışları, mânâyı bozduğu, metni anlaşılmaz hâle getirdiği gibi, bu tab'ı kullanan araştırıcıyı da her an hatâya sevkedebilir[11]. Tabîatıyla kenar ilâvelerini ihtivâ etmediği gibi, başlıkların da metinle karıştığı sık sık görülen bozukluklardandır. Hattâ o kadar ki, *Fezleke*'den yaptığı nakillerde Naimâ, matbu' *Fezleke*'den daha mevsuk bir Kâtib Çelebi metni vermektedir.

III

Fezleke, şübhesiz orijinal bir kaynak eser değil, belki ciddî bir kompilâsyondur. Müteâkib bölümlerde görüleceği üzere, Kâtib Çelebi, kendisinden önce yazılmış te'lîflerin bir kısmını kullanarak eserini vücûda getirmiştir. Ancak, idrâk ettiği devrin vekayi'ini tasvîr ederken yer yer görüp işittiklerini tesbît, düşünce ve görüşlerini ifâde ederek eserine orijinal bir karakter kazandırmıştır. Gerçekten, gençlik devresinde seferlerde bulunmuş ve eserinde yer yer bu devrenin intiba' ve tahassüslerini aksettirmiştir: Kayseri civarında 1624 ekiminde Abaza Mehmed Paşa ile vuku'bulan muhârebeyi pek canlı tasvîr eder[12]. 1626 haziranında Safevîler'le Bağdad önündeki muhârebeyi, silâhdar kolu ardındaki yüksek bir kuleden takîb eder[13].

8 Meselâ bk. 263a, 267a, 298b.

9 Gökyay, «Kâtip Çelebi», s. 45. 205a'da başlayan değişik yazıya daha önce de (meselâ bk. *A*, 32a-34b, 176a-178b) raslanmaktadır.

10 Cerîde-i Havâdis Matbaası, 1286 (I. Cild, 412, s.; 1030 yılı vekayi'i ortalarında kesiliyor) - 1287 (II. Cild, 398 s.).

11 Müellif nüshasında geçen bütün «küffâr» kelimeleri, matbu'da «düşman» veya «a'dâ» şekline kalbedilmiştir. L.V. Thomas, «kenâr» ın «küffâr» okunup, o da «a'dâ»ya kalbedilip «a'day-ı bahr» (*Fezleke* II, 314; halbuki Naîmâ, 1283, IV, 252'de: «kenâr-ı bahr») hâline getirilmesinin gülünçlüğüne işâret eder (*A Study of Naima*, New York 1972, s. 156, n. 12).

12 «Fakîr ol mahalde hazır idim.. (Çerkes Mehmed Paşa'nın) mızrak şakırtısı el'ân kulağımdadır... fakîr silâhdar alayında peder ile bile idim; ittifâk germiyyet-i ceng vaktinde yolumuz bir mürtefi' yere uğrayup alaylar tevakkuf etmiş idi. Bu cengin ahvâlini yakîn üzere müşâhede eyledim» (*Fezleke*, *B*, II, 55 = *A*, 192a).

13 «Acem burcundan atılan top mesâfe-i baîde iken üzerimizden geçüp taşra alayı döğerdi... Hâfız Paşa bu ma'rekede taban pekliği edüp eline ok yay alup, çağırmadan

Neticesiz Erzurum muhâsârasından Tokat'a dönüş (aralık 1627) sırasında çekilen sıkıntıları tesirli bir dille anlatır[14]. 1630 martında Husrev Paşa'nın Gülanber kal'esini binâ etmekte gösterdiği hamâkatı acı acı tenkîd[15] eden Kâtib Çelebi, müteakıben vuku bulan Bağdad muhâsarasının canlı bir tasvîrini verir[16]. Kezâ, Revan seferinde (1635) de hazır bulunmakla hâdiselerin şâhidi olur. Kadınların Sultan İbrâhim üzerindeki nüfuzunu ağır bir dille tenkîd eden[17] Kâtib Çelebi, hükümdârı boş bir gurûra sürükleyenin de Sultan-zâde Mehmed Paşa olduğu hakkında, Abdürrahim Efendi'nin henüz kazasker iken kendisine naklettiği sözleri tesbît eder[18]. Yine dostu Şeyhülislâm Abdürrahim Efendi'nin, Fazlı Paşa'nın Girid'e asker nakli için Sakız'a gönderilmesi (1647) tedbiri hakkındaki mutâlaasını sorması üzerine, Kâtib Çelebi, tedbîri beğendiğini îzâh eder, Müftî de düşüncesini kabûl eder[19]. Bütün bu misâller onun hâdiseleri dikkatle tâkib ettiğini göstermektedir.

Diğer taraftan *Fezleke*'de mevcud ba'zı haberler ve hükümlere karşı tenkîdler yapıldığına da işâret edelim : Bunlardan bir kısmı *Fezleke* yazmalarında işâret edilmiştir. Meselâ, müellif nüshasında (164a) «ba'zı meşâyıh» den duyduğu kaydıyle, İbrahim Paşa'nın ulemâ silsilesini kendisine havâle etmesi üzerine Ebbussuûd Efendi'nin imtinâ ettiğine dâir tezkire hikâyesi[20] kenârına, Ebüssuûd'un Makbûl İbrâhim Paşa'nın katlinden on sene sonra Şeyhülislâm olduğu, meşîhatinde de İbrâhim Paşa adlı bir Vezîriâzam gelmediğine işâret olunuyor. Tenkîdlerin diğer bir kısmı ise, tarihçilerden gelmektedir : 1653 temmuzunda Hind'e hediyelerle birlikte câriyeler gönderildiğine dâir kayıd[21] için, müverrih Abdi Paşa, «aslı yoktur» demiş ve Kâtib Çelebi'nin, duyarak naklettiklerinde «bu makule galatâtı çoktur» diye ilâve

âvâzı bozulmuş idi. Ve toz lutf-ı hakk ile asker inhizamın düşmene göstermedi» (*Fezleke* II, 83-84 = 205 a-b).

14 «Buna benzer niçe âlâm u şedâ'id müşâhede eyledik» (*Fezleke* II, 101).

15 «Serdâr-ı hodbin ü hod-pesend umûr-dîde olmayup tevârîh görmemekle bu kadar zaman durup askere bî-hûde ırgadlık ettirdi...» (*Fezleke* II, 119).

16 *Fezleke* II, 129-130.

17 *Fezleke* II, 309-310.

18 *Fezleke* II, 293.

19 *Fezleke* II, 297.

20 *Fezleke* II, 395.

21 *Fezleke* II, 386.

etmiştir[22]. Naîmâ ise, Kâtib Çelebi'nin Koca Sofu Mehmed Paşa'yı zemmetmesini, sadâretinde az çok nasîb alamamasına bağlar[23].

Fezleke, sâde bir ûslûb ve külfetsiz bir dille yazılmıştır. Asrının modası seci' ibtilâsından uzak kalan Kâtib Çelebi, hakîkati arama ve merâmını olduğu gibi ifâde etme meyli dolayısiyle de, ekseriyâ sözü mânaya, hüneri gerçeğe tercîh eden meslekdaşlarından ayrılmaktadır.

Fezleke, daha sonra gelen tarihci nesli üzerinde derin tesir etmiş; Naîmâ büyük ölçüde bu eserini tarih'ine aktarmış, Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa ise, Kâtib Çelebi'nin bıraktığı yerden başladığı vekayi'nâmesine, *Zeyl-i Fezleke* adını vermiştir[24].

22 Abdi Paşa, *Vekayi'-nâme,* Hafid Efendi Ktb. nr. 250, 24b, krş. F.Ç. Derin, «Kâtib Çelebi'nin türkçe Fezleke'si,» *Bilgi,* XI/128 (1957), s. 15.

23 Naîmâ, *Tarih,* 1280, IV, 405; krş. Ç. Derin, *aynı makale,* gösterilen yer.

24 *Silâhdâr Tarihi,* I, 1928, s. 2.

İKİNCİ BÖLÜM

FEZLEKE'NİN

KİTÂBÎ KAYNAKLARI

Fezleke'nin kıymetini ortaya koyacak en mühim ameliye, şübhesiz, Kâtib Çelebi'nin kaynaklarını eserinde nasıl kullandığını göstermektir. Bunun için de, önce kaynaklarının neler olduğunun tesbîti gerekir. Müverrihimiz, zaman zaman bâzı kaynaklarını açıkca zikreder; bâzan îmâ eder; bâzı def'a da hiç temas etmez. İsimlerini zikrettiği müellifler arasında, Hasan Bey-zâde Ahmed[1], Peçuylu[2], Edirneli Mehmed b. Mehmed[3], Topçular Kâtibi Abdülkâdir[4], Cerrah-zâde Mehmed[5], Tugî Hüseyin[6] ve Pîrî Paşa-zâde Hüseyin[7] bulunmaktadır. Buna mukabil, meselâ, biyografi bendleri için sadâkatle tâkîbettiği Nev'î-zâde Atâ'î; I. Ahmed devri vekâyi'i için istifâde ettiği Mustafa Sâfî'nin hacimli eserlerinden bahsetmez.

İşâret ettikleri yerlerin dışında, Kâtib Çelebi'nin kaynaklarının neler olduğunu tahkîk için, her bahsin, muhtemel hangi eserlerden alınmış olduğunun tahkîki gibi güç bir çalışma gerekmektedir.

Bu inceleme hazırlanırken, önce, belli-başlı kaynak eserlerle *Fezleke*'nin mukayesesine girişilmiş ve bu kontrolden, meselâ *Selânikî Tarihi* ile, Ta'lîkîzâde Mehmed Subhî'nin *Şeh-nâmesi*'nin muhtemelen Kâtib Çelebi'nin görmediği; pek iyi bildiği hâlde Âlî'nin *Künhü'l-ahbâr*'ını[8] ciddî sûretde kaynak

1 *Fezleke* I, 3, 11, 71, 126, 150, 151, 200, 221 v.b.
2 *Fezleke* I, 41, 64, 90, 118, 122, 126, 150, 248, 250, 258, 261 v.b.
3 *Fezleke* I, 53, 71, 125 v.b.
4 *Fezleke* I, 151.
5 *Fezleke* I, 238-239.
6 *Fezleke* II, 9.
7 *Fezleke* II, 268.
8 Kâtib Çelebi'nin *Künhü'l-ahbâr* hakkındaki hükmü pek müsbet değildir; ona göre, «eserde, ehemmiyetli ehemmiyetsiz, iyi kötü her şey vardır» *(Keşf-el-zunun,* s. 1522).

olarak kullanmadığı, hattâ muhtevâ itibâriyle bu esere benzeyen bilgilerin, *Künhü'l-ahbâr*'ı kullanmış olan Peçuylu veya Mehmed b. Mehmed'in eserinden alınmış olduğu netîcesine varılmıştır.

Bu tedkîk, Fezleke'nin bütün kaynaklarını ortaya koymak düşüncesiyle değil, Kâtib Çelebi'nin eserini nasıl te'lif ve terkîb ettiğini, kaynakları seçiş, işleyiş ve terkîb şeklini tesbît için hazırlandığından, müverrihimizin belli-başlı kaynakları ele alınmış, karakteristik parçalar seçilerek kaynağındaki paralelleriyle birlikte yanyana verilmiştir.

Kaynak olarak kullandığı eserler, mahiyet itibâriyle, ya uzun bir devrenin vak'alarını içine alan vekayi'nâmeler, yahud da muayyen bir mevzûu veya hâdiseyi ele alan mahsusî eserler veya biyografi kitablarıdır. Bunlardan ilk gruba giren vekayi'nâmeler bu bölümde, husûsî tarihler ve biyografik eserler ise üçüncü bölümde incelenecektir.

I

1. HASAN-BEY-ZÂDE AHMED

Bilindiği gibi, Reîsülküttâb Küçük Hasan Bey'in oğlu olduğundan «Hasan Bey-zâde» nâmıyle anılan tarihci, Divân-ı humayun tezkirecisi olarak, Eğri (1595), Varad (1596), Uyvar (1599) ve Kanije (1600) seferlerine iştirâk ederek çeşitli hâdiselerin şâhidi olmuştur; ayrıca defterdarlık ve beylerbeyiliklerde bulunmuştur. *Tâcü't-tevârîh*'i hulâsa etmekle başladığı Osmanlı tarihini, önce 1032'ye kadar yazmış, sonra hayatının son senelerine kadar (1045) getirmiştir[9]. Eserin husûsiyle, müellifin görüp işittiklerini tesbît eden son kısmı ehemmiyetlidir.

Kâtib Çelebi, 1046'da vefât ettiğine işâret ettiği Hasan Bey-zâde'nin eserini I. Mustafa'nın cülûsuna kadar getirdiğini kaydeder[10] ki bundan *Hasan Bey-zâde Tarihi*'nin ilk versiyonunu kullandığı istidlâl edilebilir. *Fezleke*'nin mevzûu, *Hasan Bey-zâde Tarihi*'nin orijinal kısmına tekabül ettiğinden, Kâtib Çelebi bu esere husûsî bir îtinâ göstermiş, ondan istifâde ettiği yerlerde ismini sık sık zikretmiştir. Ancak, müverrihimiz, doğrudan doğruya Hasan Bey-zâde'yi kullanmakla iktifâ etmemiş, onun Peçuylu tarafından

9 Biyografisi için bk. Orhan F. Köprülü, «Hasan-Beyzâde», *İA*, V/I (1949), 334-337; M. Cavid Baysun, «Hasan-Beyzade Ahmed Paşa», *TM*, X (1953), 321-340; J.H. Mordtmann — V.L. Ménage, «Hasan Bey-zâde», *EI*, III (1966), 255-256.

10 *Keşf-el-zunûn*, s. 285.

tasarruf ve tefsîr edilmiş şeklini de göz önünde bulundurmuş, bâzı def'a asıl kaynaktaki muhtevâ yerine, Peçuylu'daki muaddel şekli tercih etmiştir.

Kâtib Çelebi'nin Hasan Bey-zâde'nin versiyon ve yazmalarından hangisini kullandığı mes'elesini kat'î sûrette hall güç ise de, yukarda zikr ettiğimiz karinenin delâleti ile *Hasan Bey-zâde Tarihi*'nin ilk versiyonuna âid nüshalar gözden geçirilmiş ve yaptığımız metin mukayesesinden, *Hasan Beyzâde Tarihi*'nin Emânet Hazinesi Ktb. nr. 1434 nüshasının, *Fezleke*'deki muhtevâya en yakın nüsha bulunduğu kanâatı hâsıl olmuştur. Mukayesede de bu nüsha kullanılmıştır :

a) İsim tasrîhiyle Hasan Bey-zâde'den aldığı bendlerde Kâtib Çelebi, hissedilir bir kısaltmaya, elfâzı değil meâli aktarmaya tarafdar görünüyor :

Zikr-i teshîr-i Pesprim ve Polata

Çün Ferhâd Paşa inâyet-i Melik-i memleket-bahşâ ile kişvergüşâlık nâmıyle iştihâr ve beyne'l-vüzerâ bu imtiyâz ile iftihâr eder oldu. Vezîr-i a'zam olan Sinan Paşa'ya dahi gayret ü âr galebe edüp küffâr-ı hâksâr-ı dûzeh-kârar semtine gazâ ve cihâd etmeğe murâd-ı fuâdı olup Beç kıralının bir sene harâcı gelmedüğini ve Bosna sugurunda Ceneral nam mel'ûn ile Bosna Beylerbeyisi Hasan Paşa'nın dahi muhârebeleri olup ol hudûdda Kilis Sancağı-beyi olan Ahmed Paşa-zâde ile Hasan Paşa'nın muhârebe-i merkümede şühedâya mülhak olduklarını dahi bahâne edüp sulhü bozmağa âzim ve asker-i İslâm serdarlığıyle bizzât gitmeğe câzim oldu.

Her çend ki, «serhadler hâliyâ Sultan Süleyman Han asrı gibi şüc'-ân ile memlû ve kılıç (ehli) olan ehl-i cihâd guzât ile dolu değildir. Serhad dirlikleri iç-ele düşmekle

Serdârî-i Sinan Paşa be-cânib-i Ongurus

... Hasan Bey-zâde demişdir : Çün Ferhad Paşa Acem seferlerinde kişver-güşâlık nâmı ile iştihâr buldu. Sinan Paşa'ya âr galebe edüp küffâr semtine sefer murâd eyledi. Beç kıralının bir sene harâcı gelmeyüp Bosna serhadinde Ceneral ile olan kıtâlde Mîrimîrânın ve Hersek Beyi'nin telefini bahâne edüp serdârlıkla bizzât gitmeğe âzim oldu.

Her çend ki, «serhadler hâlâ Sultan Süleyman Han asrı gibi kılıç bahâdır erler ile ma'mur değildir. Ceng nâ-dîde kimseler olduğundan gayrı, zamân-ı şitâ karîbdir, varılduğu takdîrde maslahat görülmez. Bârî, bu sene tedârük görülüp evvel-baharda mükemmel gidün» denildikde, bu men'i Ferhad Paşa tarafından anlayup, mâni' olanları ikfâra müteallik fetvâlar etdirüp onbeş gün içinde tedârük görüp çıkmak ardınca oldu (*Fezleke, A* 4b = *B* I, 11-12).

küffâr-ı dûzeh-karârın mekr ü âlinden haberdâr kalmayup, sugur-ı memâlik-i islâmiyye guzâtdan hâlî ve ceng nâ-dîde ve peykâr nâ-şenîde kimselerle mâlîdir. Husûsâ fasl-ı sayfın nısfı geçüp zamân-ı şitâya az kalmağla vakit teng olmağın varılduğu takdîrce maslahat görülmez ve zahmet çekilüp varılduğuna değmez. Bâri bu sene hareketi te'hir edüp zehâ'ir ü levâzım-ı seferi bi't-tamâm ihzâr edin; ba'dehû evvel-bahâr erişdikde mükemmel tedârük ile gidin» diye-gördüler, mecâl olmadı. Ve bu men'i Ferhad Paşa sevkı ile kıyâs eyleyüp mâni' olanlara küfür luzûmuna müteallik fetvâlar etdirüp ve onbeş gün içinde tedârükün görüp çıkdı (*Hasan Beyzâde Tarihi,* Emânet Hazînesi Ktb. nr. 1434, 381b-382a).

A, 4b kenarında, cüz'î farklar ve haziflerle Peçuylu'dan alınan bir kenar notu mevcuddur. Kâtib Çelebi, her iki müverrihin biribirini tâkib ve ikmâl eden haber ve hükümlerini göz önünde bulundurmak istemiş olmalıdır.

b) Öyle anlaşılıyor ki Kâtib Çelebi, Hasan Bey-zâde'den doğrudan doğruya nakillerde bulunurken kaynağının ismini tasrîh ediyor ve yaptığı hulâsada Hasan Bey-zâde'nin muhtevâsını sadâkatle aktarıyor :

Nizâ'-ı Hoca Efendi ve Şeyhülislâm

Hasan Bey-zâde Tarihi'nde masturdur ki : İbrâhim Paşa vezîr-i a'zam oldukdan sonra üçüncü günü, yevmü'l-cum'ada erkân-ı devlet tehniyet ederlerdi. Hâce-i âlî-cenâb Mevlânâ Sa'düddîn ve Müfti'l-enâm

El-hâsıl üç gün tamâm ezsubh tâ mesâ ahvâl-i tehniyet ancak encâm buldu. Husûsâ üçüncü gün olan cum'a gününde, kubeyl-i dahve-i sugrâda menba'u'l-fezâ'il ve'l-yakîn hâce-i Pâdişâh-ı âlî-câh

Mevlânâ Sa'düddîn gelüp Sadr-ı a'zam-ı cedîd ile hem-nişîn olup umûr-ı devlet ü dîn müşâvere olunurken ol mahalde Tuna yalıları muhâfazsında olan Mehemmed Paşa-oğlu vezîr Hasan Paşa'nın ve Eflâk voyvodası Mihal-i ḍâll-i bed-fi'âlin ve Eflâk boyarları olan melâ'în-i bergeşte-ahvâlin urûz u mahzarları vusûl bulmağla, hâce-i Sultân-ı kāhir zikr olunan kâğıdları okumağa mübâşir oldukda nâgâh mesned-i İftâda olan Bostan-zâde dahi tehniyet içün çıka gelüp Vezîr-i Âsaf-makāmın iki cânibinde bu iki allâme-i lâzımü'l-ikrâm evlâd-ı kiramlarıyla kerâsî-i ihtirâm üzere kemâl-i azamet ü ihtişâm ile cülûs-ı sa'âdet-me'nûs etdiklerinde gelen urûz u mahâzır hâce-i cihân yedinde hâzır bulunmağla Hoca Efendi savt-ı âlâ ile kırâata âgaz ve bu bahâne ile bâb-ı müşâvereyi bâz eylediler. Kâğıdların meâli ma'lûm ve melâînin maksûd u merâmları mefhûm olundukdan sonra Hâce-i âlî-cenâb, bu vechile cevâb verdi ki: «Çün Mihal-i bed-fiâl ve Eflak boyarları olan ehl-i dalâl isti'fâ'-i cerâ'im edüp tarîk-ı sadâkata âzim ve etdikleri fesâda nâdim olup ümmîd-i merhamete câzim olmuşlar. Münâsib oldur ki cevâb-ı ye's verilmeyüp sıdk-ı nedâmetlerine delâlet içün Mihal'in oğlu rehin taleb oluna ve mektûb-ı nasîhat-mashûbunuzda bu mazmûn derc olunaki, *sen ol fesâdı eylemedin ki, Pâ*-Bostan-zâde gelüp umûr-ı devlet ü dîn bâbında meşveret ederken Tuna muhâfazasında olan Hasan Paşa'nın ve Eflâk voyvodası Mihal-i bed-fi'âl ve Eflâk boyarlarının arzları ve mahzarları gelüp Hoca Efendi kâğıdları okumağa başlayup me'âl ma'lûm oldukdan sonra Hoca Efendi bu vechile cevab verdi ki: «Çünki Mihal ve Eflâk boyarları isti'fâ-i cerâ'im etmişler. Münâsib oldur ki cevâb-ı ye's verilmeyüp sıdk-ı nedâmetlerine delâlet içün Mihal'in oğlu rehin taleb oluna ve mektubları yazıla», dedikde, Müftî-i asr Hoca re'yini münâsib görmeyüp taraf-ı hilâfına zâhib oldu: «Min ba'd Mihal'in ne ahdi kabûl ve ne islâmı makbûl olmak gerek», deyücek tarafeynden suâl ü cevâb tekerrür ve bahs ü muâraza tekessür bulup tagyîr-i hey'et ile ref'-i esvât vuku'a geldi. Âhır muvâfakat mümkin olmayup hılâf-ı şıkâk mütemâdî olıcak mugāyir-i emr-i âdî hareket sudûru ihtimâlile Müftî Efendi yerinden kalkup Vezîre müteveccih olup: «Biz tehniyete geldik, münâkaşaya gelmedik. Allâhu teâlâ makamınızı mübârek eyleye» deyü hânesine revâne oldu.. (*Fezleke, A*, 28b-29a= B I, 71-72).

dişâh-ı bâ-adl ü dâddan isti'fâ murâd eylemen mümkin ola. Huzûr-ı saâdet-îtiyâdlarında namını yâd eylemek bile kābil değildir. Lâkin fukarâ'-i reâyâ'-i Eflâk'a merhamet ü eşfâkımız mukarrer olmağın anları bi'l-külliyye pâymâl-i ibtâl-i asker-i deryâ-misâl olmakdan tahlîs içün oğlunu alâ tarîkı'r-rehn südde-i sidre-misâle irsâl eyleyesin ki, bize dahi îtimâd gelüp isti'fâ-i cerâ'imine... eylememize mecâl ola» deyin; re'y-i ma'kul ve cevâb-ı makbûl olmak fehm olunur» dedikde, Müftî-i asr olan kıdve-i dehr, Hâce-i cihân re'yini cidden münâsib görmeyüp taraf-ı hılâfına zâhib olup, «min ba'd Mihal-i dâllin ne ahdi kabûl ve ne islâmı makbûl olmak gerek» deyücek tarafeynden suâl ü cevâb tekerrür ve bahs ü muâraza tekessür bulup tagyîr-i hey'et ile ref'-i esvât vuku'a gelüp âhır muvâfakat mümkin olmayup beynlerinde muhâlefet mütemâdî ve mugāyir-i emr-i âdî hareket sudûr edicek mazhar-ı şemâtet-i e'âdî olmak ihtimâli ile, Müftî-i zamân yerinden kalkıp Âsaf-ı şâh-ı cihâna mütevecciih olup: «Biz (size) tehniyete geldik, muâraza ve münâkaşaya gelmedik. Hakk sübhânehu ve tebârek makamınızı mübârek eyleyüp müeyyed ü muvaffak u müsedded olasız» deyüp hânesine revâne oldu (Hasan Bey-zâde, 399b-400a).

c) *Fezleke*'de, ismi işâret edilerek Hasan Bey-zâde'den yapılan diğer nakillere gelince: «Azl-i Şeyhülislâm Bostan-zâde...» (A la-b=B I, 3) bendi, Hasan Bey-zâde'den (379b-380a) pek cüz'î tasarrufda bulunarak aynen alınmış; Hasan Bey-zâde metninde (380a) bulunan Hükmî ve Hudâî'nin tarih mısrâları A(1b) kenarına alınmıştır. Ancak hâdiseden üç ay sonra (*Fezleke*'de: 7 şevvâl 1010) vuku'bulduğu Hasan Bey-zâde'de (380a-b) tasrîh edilen tebdîlâtda, fakr u zarûretle Bostan-zâde'nin Bâkî yerine Rumeli Kazaskerliğine getirilmesi keyfiyeti, *Fezleke* (I, 4)'de -Atâ'î'ye dayanılarak (*Şakayık Zeyli;* s. 411'de Bostan-zâde'nin Kazaskerliğe getirilmesi tarihi 1001 saferidir: krş. *Fezleke,* I, 8-9)- bu makama Anadolu Kazaskeri Molla Ahmed Efendi'nin getirildiği şekline değiştirilmiştir. Bu tasarruf, Kâtib Çelebi'nin Hasan Bey-zâde'nin verdiği bilgiyi kontrol ettiği ve bu kaynağa karşılık Atâ'î'yi tercîh ettiğini göstermektedir.

Fezleke I, 150-151'de, Vezîriâzam Yemişci Hasan Paşa'nın Istoni Belgırad önündeki düşman taburuyla muhârebesi anlatılırken, Hasan Bey-zâde'de düşmanın yeniçeriyi püskürtüp serdârı bozup «almağa karîb» (Hasan Bey-zâde'de «mehzûm edüp ala-yazdılar») olması ile öncülükle düşman üzerine memur edilen Budun Beylerbeyisi Mankır-kuşu Mehmed Paşa ile Mehmed Kethudâ'nın, -belki Mehmed Kethudâ'ya adâveti dolayısıyle- Rumeli Beylerbeyisi Lala Mehmed Paşa'nın desteklememesi yüzünden şehîd oldukları keyfiyeti Hasan Bey-zâde'den (426b) naklen ifâde olunmuştur; bu husûsda Peçuylu'nun îtirâzı da derc edilerek, Hasan Bey-zâde'nin hükmü kontrol edilmeye çalışılmıştır.

Kâtib Çelebi, Yemişci Hasan Paşa'nın katli hakkında da, hâdiselerin içinde bulunan Hasan Bey-zâde'nin ifâdesini (431a vdd.) kısaltarak eserine dercetmiştir (I,200 vdd.).

Yine, III. Mehmed'in hastalığı ve ölümüne vâkıf olmayan Kaymakam Kasım Paşa'nın, kendisine getirilen hatt-ı humâyûnu anlamayıp Hasan Bey-zâde'ye verdiği, onun da ferman metnini gizlice anlatması keyfiyeti hakkında *Hasan Bey-zâde Tarihi*'ndeki dikkate şâyan bilgiler (451b-452a), kısaltılarak *Felzeke*'ye derc olunmuştur (I, 221-222).

ç) Hasan Bey-zâde'nin iştirâk ettiği seferlere âid verdiği bilgiler, bâzan kısmen, bâzan da tamâmen *Fezleke*'ye aktarılmıştır:

Eğri seferi hakkında Topçular Kâtibi, Peçuylu ve *Nuhbetü't-tevârîh*'den naklen verilen tafsilât arasında Hasan Bey-zâde'ye âid küçük pasajlar bulunduğu gibi, müstakil bendlerin bu kaynaktan naklen terkîb edildiği de anlaşılmaktadır. Meselâ, *Fezleke* I, 82/satır 2-4, 7-8 ve I, 83/1-3'deki bilginin kaynağı Hasan Bey-zâde (401b, 402a) olduğu gibi, Câfer Paşa'nın

«Tokay»-ovasındaki düşman taburu hakkında getirdiği haber ve alınan tedbîre dâir ifâdesi aynen iktibâs olunmuştur :

«Kefere-i fecere Ca'fer Paşa'yı ta'kîb edüp «zulmet-i leylde nâgâh Ordu-yı humâyûnu basmak ihtimâli vardır», dediklerinde ol şeb-i pür-şûr u şagabda Rumeli eyâletini alâ vechi't-ta'cîl Mehemmed Paşa oğlu vezîr Hasan Paşa'ya tevcîh ve Rumeli ümerâsı ve askeri ile Ordu-yı humâyûn etrâfını muhâfaza eylemeğe tenbîh buyurdular. Hattâ ol leyl-i pür-veylde râkımü'l-hurûf olan abd-i sadâkat-mevsûf cümle ol karavul buyuruldular (ını) tahrîr ü terkîm ve Hasan Paşa-yı merkûmun maslahat-güzarı olan Ahmed Ağa'sına teslîm eylemiş idim (Hasan Bey-zâde, 402a-b).

«Küffâr Ca'fer Paşa'yı ta'kîb edüp zalâm-ı leylde nâgâh Ordu-yı humâyûnu basmak ihtimâli vardır», dediklerinde ol şeb-i pür-şûr u şagabda Rûmeli eyâleti alâ vechi't-ta'cîl Mehemmed Paşa oğlu Hasan Paşa'ya tevcîh ve Rumeli askeri ile Ordu-yı humâyun etrâfını muhafazaya tenbîh buyuruldu (*Fezleke, A* 32b = *B* I, 82).

Ancak, Hasan Bey-zâde'nin, Câfer Paşa'nın gördüklerini vükelâya anlatıp onların da Pâdişâh'a naklettiği hakkındaki ifâdesiyle, *Fezleke*'nin «huzûr-ı şehriyârîye girüp ahvâl-i düşmeni gördüğü gibi takrîr eyledi» (I, 82/17) ifâdesi tenâkuz hâlinde olup, yukarda Hasan Bey-zâde'den iktibâs olunan pasaj bu (vükelânın haberi naklettikleri) keyfiyeti te'yîd ediyor.

Kezâ, ertesi gün yapılan müşâvereye âid *Fezleke* I, 83/24-26, 84/5-10, 15-29'daki ifâde Hasan Bey-zâde'den alınmıştır. III. Mehmed'in Haçova'sında Vezîriâzamı bırakıp dönmek isteğine dâir Hasan Bey-zâdenin şâhidi olduğu keyfiyet (403a-b) dahi, kaynak işâret olunmadan, cüz'î ihtisâr ve Hasan Bey-zâde'nin kendisine âid verdiği bilgiler atlanarak verilmiştir :

Bu esnâda salât-ı magribi edâda iken taraf-ı Pâdişâhîden hatt-ı humâyûn-ı saâdet-makrûn vârid olup mazmûn-ı garâ'ib-meşhûnunda : «Sizi Serdâr-ı asker-i zafer-şiâr

Salât-ı mağribi edâ ederken taraf-ı Pâdişâhîden hatt-ı humâyun vârid olup mazmûnunda, «sizi Serdâr-ı asker-i zafer-şiâr edüp ben buradan İstanbul'a revâne olsam ol-

edüp ben buradan İstanbul'a revâne olsam olmaz mı?» deyü fermân olunmuş. İbrâhim Paşa derdmendin aklı başından gidüp bu fakîr-i kesîrü't-taksîri yanına çağırup vârid olan hatt-ı şerîfi gösterüp, fermân-ı âlîleri olan ma'nâ derece-i imtinâ'da olduğunu tahrîr ve men'e müteallik mukaddemât-ı lâzımeyi tastîr etdiriyorken Şâh-ı âlî-cenâb, yazılan cevâb-ı bâ-sevâb varmasına sabr edemeyüp Paşa'yı bervech-i şitâb huzûr-ı humâyunlarına da'vet eyledi. Paşa dahi acele ile piyâde yola çıkup bu fakîr-i üftâde dahi yanlarına düşüp otak-ı âsmân-tıbâk-ı Pâdişâh-ı âfâka revâne olduk. Otâk-ı humâyûna vusûl ve derûn-ı haymeye duhûl eyledikde Kapuağası Gazanfer Ağa çıkup, Paşa ile ikisi sırren mükâleme etdiklerinden sonra serâperdeden içerü huzûr-ı humâyûna gitdiler. Bu fakîr, Hazînederbaşı ve Saray-ağası ile dîvânhâne haymesinde Paşa çıkınca meks eyledim. Paşa, Gazanfer Ağa ile huzûr-ı humâyûndan çıkdıklarında, Paşa, Gazanfer Ağa'ya hitâb edüp, «Saâdetlü Pâdişâh hazretlerinin nezr eyledikleri florileri bu gece ifrâz edüp ve başka bağlayup emânet vaz' edin» dedi. Gazanfer Ağa, dahi, «nola şimdi edelim» deyü cevâb verdi (Hasan Bey-zâde, 403b). maz mı?» buyurulmuş. İbrâhim Paşa mütehayyir olup fermân olunan ma'nâ derece-i imtinâ'da olduğun tahrîr ve men'e müteallik mukaddemât-ı lâzımeyi tastîr etdirir iken Paşa, huzûr-ı humâyûna da'vet olundu. Varup bu ma'nâyı bi'l-müşâfehe inhâ eyledikten sonra çıkup, «Pâdişâh hazretlerinin nezr eylediği florileri ifrâz eylen» deyü Gazanfer Ağa'ya ısmarladı (*Fezleke,* 33a = I, 85).

Fetih Giray'ın gönderdiği dillerden düşmanın ahvâli öğrenilince alınan muhârebe tertîbi, *Fezleke*'de, Hasan Bey-zâde (404a-b)'den kısaltılarak (I, 85-86); Haçovası muhârebesinin ilk gününe âid tafsilât kısmen (I, 86/5-9, 19-21, 27-29; 87/1-10, 13-14) aynı kaynaktan (405a-b), alınmıştır. Burada dikkate şâyan olan nokta, muhârebenin ilk günü için Hasan Bey-zâde'nin verdiği yanlış tarihin (404b'de : 4 safer cum'a), kaynağı aktarırken müellif nüshasına (33b; mâmafih B I, 85'de 4 rebîülevvel) aynen intikal etmiş olmasıdır[11]. Haçova muharebesinin ikinci gününe âid olup, «bâzı ehl-i vu- verilen bilgiler (412b-415b), *Fezleke*'deki tasvîre eklenmiştir (bk. *Fezleke* I, 87/24-27, 88/1-11, 89/12-18, 90/6-12) Hasan Bey-zâde (405b-406b)'den alınmıştır.

d) Hasan Bey-zâde'nin hazır bulunduğu diğer seferler hakkında eserinde verdiği tafsîlat da *Fezleke*'ye aktarılmıştır: Ezcümle, Saturcu Mehmed Paşa'nın Varad seferi (1006-7/1598) hakkında *Hasan Bey-zâde Tarihi*'nde verilen bilgiler (412b-415b), *Fezleke*'deki tasvîre eklenmiştir (bk. *Fezleke* I, 105/7-12; 106/8-9; 109/1, 19-26, 29; 110-113). İbrahim Paşa'nın Uyvar seferi hakkında kezâ Hasan Bey-zâde'nin tasvîri (416a-418b) geniş ölçüde *Fezleke*'ye (I, 117-118, 123-125) aktarılmıştır.

e) Kâtib Çelebi bâzan Hasan Bey-zâde'den doğrudan doğruya almayıp, Peçuylu'nun, Hasan Bey-zâde'den naklen yaptığı değişik tasvîri benimser : «Gulû-yı sipâh ber-Ferhad Paşa» (A 19a-b=B I, 48-49) bendi, Peçuylu'nun Hasan Bey-zâde'ye dayanarak yaptığı terkîbin (P II, 166-167), hemen hemen aynen tekrârıdır. «Tergîb-i Sinan Paşa be-sefer-i Şehrîyârî» (I, 68) bendinde de aynı keyfiyet müşâhede edilmektedir.

2. PEÇUYLU («PEÇEVÎ»)[12] İBRAHİM

İbrahim Efendi, çocukluk ve gençlik yıllarını yanlarında geçirdiği akrabası Ferhad ve Lala Mehmed Paşa'larla, daha sonra meşhur devlet adamı

11 Muharebenin ilk günü için, Nişancı Lâm Ali Çelebi inşâsıyle İstanbul Kaymakamı ve Kadısına gönderilen «fetih-nâme»de (tam metin için bk. *Selânikî Tarihi*, Üniversite Ktb. TY 6027, 256b-258b) 3 rebîülevvel (cum'a) tarihi verilmiştir. Kâtib Çelebi, ilk güne âid kaynağındaki zuhûlü tekrarlamışken, muharebenin ikinci günü için —belki de Peçuylu'ya uyarak— 5 rebîülevvel (A 34a; B I, 87'de 5 «rebîülâhır») tarihini vererek ilk hatâyı kısmen düzeltmiş oluyor.

12 Macaristan'daki Pécs şehrinin hırvatca şekli olan Peçuy'a nisbetin «Peçuyî» olması lüzumu ve bu vâdîde Peçuyî nisbesini taşıyan bâzı zevâtın bulunduğu dikkate alınırsa,

Tiryâkî Hasan, Kuyucu Murad ve Hâfız Ahmed Paşa'ların maiyyetlerinde bulunmasının verdiği imkânlarla, husûsıyle doğup büyüdüğü Macaristan serhaddi vak'alarına derin bir vukuf sahibi olmuş, önce Kanunî Sultan Süleyman'ın gazâlarını ihtivâ eden eserini, Macar tarihlerinin malzemesiyle ikmâl edip, IV. Murad devri sonlarına kadar getirmiştir. Başta Âlî olmak üzere kullandığı kaynakları bir tenkîd süzgecinden geçirmiş olması yanında, son kısımlarının yer yer müellifin bir çeşid hâtırâtı mâhiyetini taşıması da eserinin kıymetini arttırmaktadır.

Kâtib Çelebi, işâret edilen vasıfları ve husûsiyle Hasan Bey-zâde'nin tenkîdî bir tefsîri olan Peçuylu'nun eserine büyük bir îtibâr göstermiş, zaman zaman onu aynen aktarmış, metne alınmasını gerekli görmediği pasajlarının meâlini de kenâra kaydetmekten fâriğ olamamıştır.

a) Peçuylu'dan alındığı işâret olunan bendler, pek cüz'î ihtisârla aynen *Fezleke*'ye alınmıştır:

Serdâr'ın ba'zı sû'-i tedbîri belki hatâ ve taksîri zikrindedir

Bu sefer-i nusrat-esere mücte-mi' olan asker ma'lûm değildir ki her gez Ongurus serhaddinde müctemi' olmuş ola.... Dünyâ Ongurus seferine arzû-mend olmağla, belki gelen ma'zûlleri ve ganîmet ümmîdin eden bahâdırlar.., Tatar askeri-hod Hân'ın lisânından bi'ddefeât mesmû'um olmuşdur: «Yüz elli bin Tatar askeriyle gelmiş idik», buyururlar idi. Yüz elli bin olmak ne ihtimâldir ve illâ otuz-kırk binden mütecavîz idüğinde iştibâh yoğidi... bir gün bu kadar mübâlaga askere akın vermedi... akına icâ-

Sû'-i tedbîr-i Serdâr ve taksireş der-(«taksîr şuden-i» B) *ba'z-ı kâr*

Defterdar İbrâhim Efendi tahrîri üzere, bu sefere gelen asker bir tarihde Ongurus seferlerine cem' olduğu ma'lûm değildir,.. ganîmet ümmîdiyle.. dirliksiz asker gelmişdi,.. Tatar askeri otuz-kırk bin kadar idi... Han ve sâir erkân akına icâzet istedikçe, «bir memleketi pâymâl etdikten sonra almanın nef'i nedir?» der idi. Ve illâ tâbur inhizâmından sonra niçe varsalar asker-i İslâm önüne hâ'il olur yoğidi.. (*Fezleke,* A 16a-b=B I, 41).

İbrâhim Efendi'ye neden «Peçevî» dendiği anlaşılamaz. Kâtib Çelebi, bu mes'eleyi, nisbeyi türkçe ifâde ederek çözmüştür. Biz de ona uyarak bu müverrihi «Peçuylu» şeklinde zikrediyoruz.

zet istediler, vermedi, ve böyle cevâb verirdi ki: «Bir memleketi pâymâl etdüğümüzden sonra kabza-i teshîre getürdüğümüzün nef'i ne olur ve harâbe memleketden beytü'l-mâl-i müslimîne ne hâsıl olur?» Yoksa tâbûr-ı makhûru münhezim olduktan sonra kat'â asker-i İslâm uğuruna gelür bir kâfir yoğidi; yalnız Beç'e değil, Prag'a değin seby ü ğāret etseler bi-avni'llâhi teâlâ mümkin idi... (Peçuylu, II, 156-157).

Aynı mâhiyetde olmak üzere: «Teslîm-i hisâr-ı Ostorgon be-küffâr» (*Fezleke* I, 64-66/1-9) bendi, Peçuylu II, 181-187'den; «Siyâk-ı âhar» «inhizâm-ı a'dâ» ve «zikr-i şe'âmet-i gurûr» (*Fezleke* I, 90-93), Peçuylu II, 198-202'den; «vaz'-ı garîb» (*Fezleke* I, 118-119), Peçuylu II, 224-226'dan; «zikr-i evsâf-ı hamîde-i Serdâr» (*Fezleke* I, 126-127), «merhûm İbrâhim Paşa'nın ba'zı ahlâk-ı hasenesi zikrindedir» (Peçuylu, II, 229-231)'den; «tetimme» (*Fezleke* I, 248), Peçuylu II, 296/17-298/15'den; «rivâyet-i dîger der-zuhûr-ı Boçkayi» (*Fezleke* I, 250-251) bendi, Peçuylu II, 299-300'den; *Fezleke* I, 25/1-8, Peçuylu II, 301/12-302/23'den kısaltılarak alınmıştır.

b) Kâtib Çelebi, Peçuylu'yu umumiyetle diğer kaynaklarına tercîh eder. Meselâ, «İtâat-ı Efrenciyân-ı Papa» (*Fezleke* 49b = I, 126) bendi Peçuylu II, 228-229'daki bahisten alınmış; Hasan Bey-zâde'deki (418b-419b) değişik hikâyeye hiç îtibâr edilmemiş ve sâdece, Hasan Bey-zâde'den naklen, taahhüd edilen ulûfe «kolonel» («kardinal» *AB;* «koronel» *Eh*)lerine altın zencir verildiği ilâve olunmuştur.

c) Kâtib Çelebi, Peçuylu'ya o kadar rağbet eder ki, bâzan onun bağlı bulunduğu şahıs veya zümrenin meyil ve telakkîsine uyarak taassuba düşüp hâdiseleri gerektiği şekilde incelememiş olmasına rağmen, bir «ehl-i vukuf» kimse olduğundan, *Fezleke* metnine alınan ifâdeye mugayir de olsa, Peçuylu'nun ifâdesini dercetmek lüzûmunu hisseder: Haçovası muharebesine âid Peçuylu'nun tasvîri (II, 198-203), bu mâhiyetde mütâlaa edilmiş olmasına rağmen, «siyâk-ı âhar» başlığı altında *Fezleke* (I, 90-93)'ye şu ifâde ile berâber derc olunur: «Bu makāma gelince ba'z-ı ehl-i vukuf (Daha ziyâde Hasan Bey-zâde kasd olunuyor) tahrîridir. Ammâ ol gazâda hâzır

olan Defterdâr Peçuylu İbrâhim Efendi nev'a bu siyâka mugâyir tahrîr etmişdir. Gālibâ, kendi Anadolu Beylerbeyisi Lala Mehmed Paşa'ya intisâbı sebebiyle anın kolunda bulunup bozgun alaylar kavminden olmağla taassub edüp ve cümle levâzım-ı vak'ayı kemâyen bagî tetebbu' u tahrîr etmemişdir. Alâ külli hâlin bir ehl-i vukuf kimse olmağla anın dahi kelâmının me'âli nakl olundu» (*Fezleke,* I, 90).

ç) Kâtib Çelebi'nin bâzı def'a, Âlî ve hattâ Hasan Bey-zâde'nin metnini, doğrudan doğruya asıllarından değil, Peçuylu tarafından tasarruf edilmiş şeklinden almayı tercîh ettiği intibâı uyanmaktadır. Meselâ, *Gulû-yı sipâh ber-Ferhad Paşa* (*Fezleke,* II, 48-49) bendi, daha tam ve vâzıh olan Hasan Bey-zâde (393a-394b)'den değil[13], ondan istifâde etmiş olan Peçuylu'ya dayanarak terkîb edilmiştir.

d) Kâtib Çelebi'nin Peçuylu'yu sık sık cüz'î ta'dillerle iktibâs etmesi, ona verdiği ehemmiyetin ifâdesidir. Bir fikir vermek üzere şu paralellere işâret edelim : *P* (=Peçuylu) II, 128 = *F* (=*Fezleke*) I, 10; *P* 129 = *F* I, 12 (*Zikr-i hucûm-i küffâr der-serhadd-i Bosna ve Macar*); *P* II, 130 = *F* I, 12 (*Feth-i hisâr-ı Siska*); *P* II, 137-140 = *F* I, 18-19 (*Rivâyet-i diğer der-inhizâm-ı Hasan Paşa*); *P* II, 152 -153 = *F* I, 35 (*Zikr-i mukaddime-i hurûc-ı Mihal...*); *P* II, 159-162 = *F* I, 42-43; *P* II, 179-180 = *F* I, 62-64 (*İstîlây-ı küffâr ber-hisâr-ı Ostorgon*); *P* II, 184-187 = *F* I, 64-66 (sondaki satır 9-23 müstesnâ); *P* II, 219-220 = *F* I, 122-123.

e) *Fezleke*'deki birçok bendler Peçuylu ile Mehmed b. Mehmed ve Topçular Kâtibi'nin eserindeki malzemenin terkîbi sûretiyle vucûda getirilmiştir : *Meşveret-i erkân-ı devlet* (*Fezleke* I, 71) = Peçuylu II, 191+*Nuhbe* 183-184; *İstilây-ı Mihal...* (*Fezleke* I, 59-61) = Topçular Kâtibi 42b-45b+*Nuhbe* 179+Peçuylu II, 172-173; *Zikr-i hareket-i küffâr..* (*Fezleke* I, 55-56) = Peçuylu II, 175-176+Topçular 46b; *Tevecüh-i Sinan Paşa be-cânib-i Eflâk*» (*Fezleke* I, 52-54)=Peçuylu II, 171+Topçular Kâtibi 38a-41a.

f) Kâtib Çelebi, -ismini zikr etmeden- Peçuylu'yu diğer kaynakları ikmâl için kullanırken, bâzan o kadar ihtisâra gider ki Peçuyludaki açıklık kaybolur. Meselâ, II. Osman hâilesinin mukaddimesi sırasında derc edilen, fazlaca kısaltıldığı için vuzûhdan mahrûm olan «Müneccimbaşı Mehmed Çelebi» bendi bu cümledendir :

13 Nitekim Naîmâ *Tarih,* (1280, I, 117-119), Hasan Bey-zâde'ye dayandığı için daha vâzıhdır.

Recebü'l-mûreccebin sekizinci günü -ki çarşamba idi- merhûm Bâkî Paşa *huzûrunda* otururduk. Saâdetlü Pâdişâh'ın otaklarını tahmîl içün kadırgalar yanaşdı. «Siz dahi çadırlarınızı gönderin» deyü Dîvân'dan âdem geldi. Hâliyâ Başdefterdarlık ile vezîr-i 'âlî-kadr olan (Koca, Sofu) Mehmed Paşa hazretleri ol hînde Bâkî Paşa kethudâlığı hizmetiyle müşerref.. çadırlar nakli tedârükinde iken bu fakîrin dâmâdı olan Ramazan Çavuş ile derakab vardık.. ol mahalde merhum Müneccimbaşı Mehmed Efendi geldi. Ramazan Çavuş: «Meded şu gidiyi aramıza alalım, söyledelim» dedi. Mâbeynimizde yer gösterdik. *Mehmed Kethudâ'nın çadır ihrâcı tekayyüdüne* hande etmeğe başladı ve «Abes yere zahmet çekerler» dedi. «Ya, bundan sonra ne ihtimâl var? Çün saâdetlü Pâdişâh'ın çadırları geçdi; gidilmez mi?» dedik. «Min-ba'd ol ihtimâl yokdur; ne ol geçmişdir, ne bu geçer» dedi. Bu bâbda ziyâde bahs ü înâd etdik, sözünden dönmedi. Bu esnâda.. azîm hengâme kopdu.. Mehmed Çelebi, derhal: «Size demedim mi, dahi neler ola, neler göresin» dedi. «Yoksa saâdetlü Pâdişâh'a bir keder ihtimâli var mı?» dedik. «Ne olur bilmem ammâ, ramazân-ı şerîfe yetişmez» dedi. Sonra merhumdan defe'ât ü kerrât ile bu hükmün me'hazın su'âl etmişim ve «neden istinbât etdin, söyle» deyü yalvar-

Ol gün (daha önce zikredilen tarih receb evâilidir!) Bâkî Paşa kethudâsında («kethudâsı» B) bulunup *bunların hareketine* (kaynağındaki tafsîlât hazfedildiğinden kimlerin ve ne kabil hareketi olduğu anlaşılamıyor) hande ederdi ve «abes yere zahmet çekmenüz, sefer yokdur. Dahi neler olur» der idi. Pâdişâh ahvâlini suâl eylediler: «Ramâzana yetişmez; zîrâ tâli'-i humâyûnları olan burcda küsûf vâki' oldu» dedi *(Fezleke,* A 174b-175a =B II, 11).

mışım. Her zaman inkâr ederdi... «Ya saâdetlü Pâdişâh'a hükmün neden idi?» «Vilâdeti tâli'i olan burcda küsûf vâki' olmuş idi. Ol ilm-i nücûm mûcebince mukarrer idi» deyü bu kadarca cevâb alabilmiş idik (Peçuylu, II, 381-382).

Kezâ, aynı hâdisenin safhalarından Sultan Osman'ın hapsini yakından görmüş bir şâhidin, Peçuylu'nun yakın dostu Kazancı-zâde'nin yetiştirmesi ve «zift-i vefîr ile yanacak çırağı» olup o zamân Orta-çavuşu bulunan Kara Mızrak'ın sözleri (Peçuylu II, 385-387); hüviyeti, kime naklettiği açıklanmadan iki parça hâlinde (ilkinde nâkili zikredilmeden, ikincide «Kara Mızrak'dan menkûldur ki» tasrîhiyle) verilmiştir. Yine aynı şâhid Sultan Mustafa'nın araba ile saraya götürülmesinin «ikindiden *mukaddemce*» (Peçuylu II, 387) vuku' bulduğunu nakletmişken, *Fezleke*'de, ayrı bir yerde (II, 22/13) «ikindiden *sonra*» olduğu ifâde olunur. Halbûki, *Tûgî*'ye göre (s. 503), Sultan Mustafa Yeni-Saray'a iletilip cülûs etdirildikten sonra Dâvûd Paşa, Orta-Câmi'e gelip, «ikindiden sonra» Sultan Osman'ı bir pazar-arabasıyle Yedikule'ye götürmüştür (bk. *Fezleke* II, 19/7 vdd., 21/19 vdd.).

3. MEHMED B. MEHMED

Dîvân kâtiblerinden olan Edirneli Mehmed b. Mehmed (ö. 1050), İslâm sülâlelerine dâir sâde bir dil ve «münakkah» bir tarzla yazdığı *Nuhbetü't-tevârîh ve'l-ahbâr*'ı 1030'da II. Osman'a takdîm etmiştir. Eserin son kısmı Osmanlı tarihine ayrılmış olup, 1022 yılına kadar olan vekayi'i ihtivâ eder.

Kâtib Çelebi, *Nuhbe*'yi görmek üzere büyük bir merak duyduğunu, sonra müellifinin kendisini ziyâret ettiğini, Mehmed Efendi'ye Atâ'î'nin «Şakayık Zeyli» gibi bâzı nâdir eserleri faydalanmak üzere verdiğini; *Nuhbetü't-tevârîh*'in müellif nüshasını tedkîk edince, bir çok atlamalar, eksikler ve pek az ilâvelerle Cenâbî'nin tercümesi olduğunu görerek beğenmediğini ifâde eder[14]. Bu hükme rağmen, Mehmed b. Mehmed'in eseri, *Fezleke*'nin belli-başlı kaynakları arasında yer almış ve Kâtib Çelebi geniş ölçüde bu eserden iktibâsda bulunmuştur:

14 *Keşf-el-zunûn,* s. 1936; krş. Gökyay, *Kâtip Çelebi'den seçmeler,* s. 34.

a. Bâzı pasajlar, *Nuhbe*'den alındığı tasrîh olunarak *Fezleke*'ye aktarılmıştır :

Mâh-ı mezbûrun on sekizinde çarşambada Kalukeran Köprüsü kurbüne ki bir bataklık ve ormanlı mahallı varıldı. Asker kimi konup ve kimi konmak üzere iken küffardan bir gürûh-ı hanâzır-misâl zuhûr edüp ol batak etrâfında cenge mübâşeret etdiler.ve ormanlar ağzına toplar ve tüfengciler komuşlar; askere kemâlile muzâyaka verdiler... (*Nuhbe,* s. 178).

«Belgrad'dan öte tarîk iki tarafa vâkı' olup biri Erdel-i erzel, biri Kırâl-i bed-fiâl memleketine gider; enfa' kangısına gitmekdir» deyü vüzerâ ve a'yân-ı devlet ve erkân-ı saltanat müşâvere eyledikleri̇nde, ekseri: «Erdel-oğlu dedikleri bî-dîn hazret-i Pâdişâh-ı ma'delet-âyînin müddet-i medîdeden berü bende-i harâc-güzârı iken birkaç seneden berü hâin olup ede-geldüğü hizmet ü itâatın edâsında kāsırdır. Münâsib olan oldur ki cümleden evvel asâkir-i İslâm-ı zaferencâm ile Erdel'e varılup kıla' u memâliki yağma vü târâc ve kendüsü füls-i ahmere muhtac ola...» (*Nuhbe,* s. 183).

Mâh-ı mezbûrun yirmi sekizinde gerüye ric'at olundu. Eski menzile karîb Ciğerdelen sahrâsına konuldu. Ve ertesi küffâr leşkerinin tekrar hücûmları işidilmekle cümle ağırlıklar ilerüye gönderilüp

Nuhbetü't-tevârih'de masturdur ki, Kalukeran köprüsü kurbüne -ki bir bataklı ve ormanlı mahal idi- nuzûl olundukda küffârın («a'dânın» B) bir gürûh alayı zuhûr edüp kıtâlc başladılar ve orman ağzında toplar ve tüfengciler döğüp askere küllî muzâyaka verdikde... (*Fezleke, A* 21a = *B* I, 53-54).

Nuhbetü't-tevârih'de masturdur ki : Belgrad'da meşveret olunup Tuna ve Sava üzerlerine kurulan köprülerin kangısından geçüp ne tarafa teveccüh etmek evlâ idüği söyleşildikde ekser-i a'yân, «Erdel-oğlu müddet-i medîde harâc-güzâr iken birkaç seneden berü hıyânet etmekle üzerine varılup memleketi garet olunmak mühimdir...» (*Fezleke* 28b = I, 71).

Nuhbetü't-tevârîh rivâyeti üzere : Rebî'ülevvelin yirmi sezikinde ric'at olunup Ciğerdelen sahrâsına konuldu. Varup tîmârdan bedel-i zahîre binde ellişer altun cem' olundu... (*Fezleke,* 49a = I, 125).

ve cümle beylerbeyiler dündârlığa tâyin olunup Serdâr, miyân-ı askerde yürüyüp Yeni-palanka Derbendi ağzına gelinüp, andan birkaç gün gidilüp mâh-ı rebî'ülâhırın altısında Peşte sahrâsına konuldu. Andan erbâb-ı tîmâra bedel-i zahîre deyü her binde ikişer flori verilmek ferman olundu... (*Nuhbe,* s. 202-203).

b. Fezleke'de bâzı bendler, cüz'î kısaltmayla *Nubbe*'den alınmıştır. Meselâ, *havâdis-i maşrıkıyye* (*Fezleke,* I, 5, 13, 35-36) bendleri, *Nuhbe* (s. 167, 169)'den aynen; *feth-i Papa...* (*Fezleke,* I, 39), *Nuhbe* (s. 175)'den, *muhâsara-i Eğri* ve *feth-i hisâr-ı enderûn-ı Eğri* bendleri (*Fezleke,* I, s. 79/ satır 12-25, 26-30 - s. 80), cüz'î ihtisarla kezâ *Nuhbe* (s. 185-186)'den alınmıştır.

c. Fezleke'de bâzı bendler, Peçuylu ve Topçular Kâtibi'nin eserinden çıkarılmış bilgilerin *Nuhbe* ile terkîbiyle vücûde getirilmiştir. Meselâ, *Vekayi'-i asker-i Tatar* (*Fezleke,* I, 34) bendi, *Nuhbe* (s. 170)'ye Peçuylu'nun eklenmesiyle; *in'am-ı teşrîfat* (*Fezleke,* I, 46) bendi, ise yine *Nuhbe* (s. 176)'ye Topçulardan alınan bilgilerin telfikı ile terkîb olunmuştur.

ç. Muhtemelen *Künhü'l-ahbâr*'dan *Nuhbe*'ye aktarılan pasajlar, bilvâsıta *Fezleke*'ye iktibâs olunmuştur: *Hücûm-ı küffâr be-meteris* (*F* I, 31-32) = *N,* s. 172.

d. Müellif nüshası Fezleke'deki kenar notlarının mühim kısmı, isim tasrîh edilerek *Nuhbe*'den alınmıştır: *A* 15b, 21a, 38b, 40b, 46a. (Bu sonuncu üzeri çizilerek ibtâl edilmiştir).

4. TOPÇULAR KÂTİBİ

ABDÜLKADİR

Dağınıklığı, tekerrürleri, bol haşivleri ve âşikâr yanlışlıklarına rağmen Topçular Kâtibi, hâzır bulunduğu seferlerin, husûsiyle iâşe, ikmâl ve geri plânı hakkında bol ve kıymetli bilgiler ihtivâ etmektedir. Kâtib Çelebi, hangi bahiste kullanabileceğini tâyin ederek, Abdülkādir'in *Tevârih-i Âl-i Osmân*'ındaki zengin malzemeyi ayıklayıp eserinde kullanmıştır :

a. Topçular Kâtibi sıfatıyla hazır bulunduğu Ferhad ve Koca Sinan Paşa'ların Eflâk seferine âid Abdülkādir'in verdiği tafsilât, diğer kaynaklarda bulunmamakla, meselâ aşağıdaki pasajda olduğu gibi, *Fezleke*'ye kısaltılarak alınmıştır :

Ferhad Paşa, şa'banü'l-muazzam *evâsıtında*.. Dâvudpaşa sahrasında otak u bârgâhlarına nuzûl buyurdular... Davudpaşa çiftliğinde sekiz gün oturak ederler... Ordu ile.. Davudpaşa sahrâsından teveccüh ederler. Halkalı sahrasına, ba'dehû Benefşe çayırına ve Çatalca vâdisinde konulur... Vezîr-i a'zam.. orduda nidâ etdirüp *üç bin* kul kardaşları, piyâde tüfeng - endâzları olup tuvânâ gür(b)üz yiğitlerden tahrîr edüp ebnâ-i sipâhiyândan Hüseyin Bey nâm nâmdârı kul karındaşlarına ağa nasb ederler, cedîd tahrîr etdükleri neferâtları, «tüfeng ü silâhları ile her menâzillerde ikindü nevbetlerinde otak meydânında selâma getüresiz», derler. (Topçular Kâtibi Abdülkādir, 32b-33b).

Ferhad Paşa, şa'bânın *yirmi birinde,* Dâvudpaşa'dan kalkup Çorlu'ya vardıkda bin nefer tüfengendâz kul karındâşı yazılmak ferman edüp Hüseyin Bey nâm bir sipâhiye ağalığını verdi ve her menzilde tahrîr olunur ve ikindi zamânı otak önünde selâmlardı (*Fezleke, A* 19b = *B* I, 50).

Kezâ, yine bu sefere âid Topçular Kâtibi'nde bulunan geniş mâlumat (38a vdd., 40b-46a), *Fezleke* (I, 52-55, 59-62)'ye hulâsaten derc olunmuştur.

b. Eğri seferi hazırlıkları hakkında, «ba'zı tevârihde yazılmıştır» kaydıyla verilen tafsîlât (*F* I, 69/9-16), hakîkatte Topçular Kâtibi (53b-56b)'nden alınmıştır.

c. Eğri seferi kronolojisi (*F* I, 69-71), seferde bulunup[15] verdiği tafsîlâtla diğer kaynaklara tekaddüm eden Abdülkādir (58a)'den alınmıştır.

15 «Otağ-ı humâyûnu beklemek fermân oldukda fakîr...» (Topcular, 70b); «bu fakîr dahi... meterisde vezîr-i a'zam kolunda bedoloşka kullanırdım» (73b); «bu hakîr dahi (Eğri) kal'eye maan girüp topları tahrîr etmek ferman...» (74a).

ç. Müellif nüshasında bâzı kenar ilâveleri Topçular Kâtibi'nden alınmıştır: Bk. *A* 16b, 18b, 49b.

5. SÂFÎ MUSTAFA

Tahsîlini müteâkıb sesinin güzelliği ile dikkati çekerek Cerrah-Paşa Câmi'ine hatib ta'yin edilen Mustafa b. İbrâhim er-Rûmî (ö. 1025/1617), I. Ahmed'in tercümesini arzu ettiği Âsafî (ö. 923)'nin manzum *Celâl ü Cemâl*'ini çevirerek[16], Hâfız Ahmed Paşa vâsıtasiyle Pâdişâh'a sunmuş ve eseri takdîr edilerek, kendisi, 1017 ramazanı evâilinde (aralık 1608) Pâdişâh imâmlığına tâyin olunmuş[17], 1024 recebinde de Kazaskerlik pâyesiyle taltîf edilmiştir.

I. Ahmed'in emriyle, 1018 recebi evâilinde (ekim 1609) telifine başladığı[18] *Zübdetü't-tevârîh*'inin ikinci cildini 1023 sonlarında bitirmiştir.

Zübde'nin ilk cildi, I. Ahmed'in cülûsu, husûsiyetleri, icrâatı, imâr hareketleri, eşkıyâ te'dîbi ve Osman Gazî'den I. Ahmed'e kadar Osmanlı hükümdarlarının kısa biyografilerini ihtivâ eder. I. Ahmed devrine âid bilgiler, devlet ricâli ve harem mensublarından dinlenen rivâyetlere dayanmaktadır.

Zübde'nin ikinci cildi, 1012-1023 arasında vuku'bulan, İstanbul ve Saray havâdisini, Celâlî fesâdı ve teskînini, Avusturya ve İran harbini, donanma harekâtını v.s. yi ihtivâ etmekle, Kâtib Çelebi'nin birinci plânda kaynakları arasında yer alır. Her ne kadar *Zübde*'nin *Fezleke*'de adı geçmezse de, *Keşfü'z-zûnûn*'da tavsîf edilmiş[19] olması, Kâtib Çelebi'nin kaynaklarından olduğuna delâlet edeceği gibi, aşağıdaki mukayeseler de bu hususda şübhe bırakmıyacak mâhiyettedir:

a) Kâtib Çelebi, diğer kaynakları için kullandığı faydalanma metodunu *Zübdetü't-tevârîh* için de tatbik edip, Sâfî'nin ifâdesini kısmî ihmaller, hazifler ve kısaltmalarla eserine aktarmıştır:

16 *Celâl ü Cemâl*, Revan Köşkü Ktb. nr. 1304/2, 159b-160a, 224b.

17 *Zübdetü't-tevârîh*, I (Veliyüddin Ef. Ktb. nr. 2428), 39a; II (Veliyüddin Ef. nr. 2429), 140a. Atâ'î (s. 589) ve ondan naklen *Fezleke* (I, 382)'de verilen 1015 tarihi zuhûl eseridir.

18 *Zübde* I, 7b; II, 140a.

19 *Keşf-el-zunûn*, s. 591.

Feth-i kal'a-i Vac

Ba'dehû Serdâr-ı namdâr iki yıldan beri küffâr tasarrufunda olan kal'a-i Vac fethi azîmetine revâc verüp kal'a-i mezbûre mukābelesinde olan Eski Budun'u madrib-i hıyâm ve kal'a-i merkûme istihlâsı emrine kıyâm edüp nehr-i mezbûrun iki cânibinden ve donanma sefîneleri ile Tuna üzerinden asker gönderüp sene-i mezbûre rebîülâhırının yirmi birinci günü her cânibden muhâsara... (*Zübdetü't-tevârîh,* II, 9a).

Ba'dehû Serdâr-ı nâmdâr iki yıldan berü a'dâ tasarrufunda olan kal'a-i Vac fethine revâc verüp, kal'a-i mezbûre mukābelesinde olan Eski Budun'a nüzûl eyledi. Ve nehr-i mezbûrun iki cânibinden ve donanma sefîneleri ile Tuna üzerinden asker gönderüp mâh-ı mezbûrun yirmi birinci günü her cânibden muhâsara etdirdi.. (*Fezleke,* I, 247).

b) Müstakil bendlerin *Zübde*'den alındığına dâir pek çok misâller gösterilebilir: Meselâ bk. *Firâr-ı a'dâ ez-Peşte* (*Fezleke* I, 246), *Zübde* II, 8a-b'den; *muhâsara-i Ostorgon ve avdet* (*F* I, 247-48), *Zübde* II, 9b-10b'den; *zuhûr-ı Boçkayi İstvan ez-ümerâ'-i Erdel* (*F* I, 248-249) bendi, *Zübde* II, 22a-23b'den, *âmeden-i Vezîr-i a'zam Mehmed Paşa be-Âsitâne* (*F* I, 252), *Zübde* II, 11a'dan; *Feth-i kal'a-i Vişegrad* (*F* I, 258-59), *Zübde* II, 16a-b'den cüz'î haziflerle aynen alınmıştır.

c) Bâzı bendler Sâfî'nin diğer kaynaklarla telfîkı sûretiyle vucûd bulmuştur: Meselâ, *meşveret* (*F* I, 256-258) bendi, Peçuylu (II, 301-2)'dan telhîsen alınan bilgilerle ikmâl edilmiştir. *Feth-i Depedelen* (*F* I, 259) ve *feth-i varoş ve kal'a* (*F* I, 260-61) bendlerinde de Peçuylu ve Sâfî mezcolunmuştur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FEZLEKE'NİN KİTÂBÎ KAYNAKLARI

II

Kâtib Çelebi'nin umûmî vekayi'nâmeler dışında muayyen bir hâdise veya mevzûda yazılmış eserlerle biyografik kaynakları da dikkat ve îtinâ ile kullandığı anlaşılmaktadır. Bunlardan, yukarıda adları geçen Cerrah-zâde, Tugî ve Pîrî Paşa-zâde ile, yalnız biyografi bendlerini değil, ayni zamanda vekayi'e âid pasajlarını da sadâkatle naklettiği Atâ'î'nin eserleri başlıca kaynakları arasında yer almaktadır.

1. CERRÂH-ZÂDE MEHMED

Biyografisi Kâtib Çelebi tarafından -Atâ'î'den naklen- *Fezleke*'de[1] verilen ve bir cerrahın oğlu olduğu için «Cerrah-zâde» nâmıyla anılan Mehmed Efendi, Nahcıvan kadısı iken, Şah I. Abbas, Azerbaycan'ı istirdâda başlayarak bu kaleyi zabt edince, Revan kalesine sığınmış ve burasının yedi ay süren (kasım 1603-haziran 1604) muhâsaradan sonra Safevîlere teslîmi üzerine, kadılığındaki adâlet ve doğruluğuna binâen Şah tarafından 500 kişilik bir maiyyetle Kars'a çekilmesine müsâade olunmuştur.

Muhâsara sırasında Revan müdâfaasının rûhu mesâbesinde olan vâli Şerif Mehmed Paşa'nın yanında bulunan Mehmed Efendi, onun adına yazılan mektubları kaleme almış, hâdiselerin yakın şâhidi ve her türlü esrâ-

1 Aşağıda, s. 51-52'a bak.

rın âşinâsı olmuş; Revan'dan eli boş İstanbul'a dönüp alacaklıları tarafından sıkıştırıldığı sırada, yeni bir mansıb verilmesine vesîle olmak üzere, her türlü mahrûmiyet içinde geçen çetin müdâfaanın tasvîrini ihtivâ ve müdâfilerin, uhdelerine düşen vazifeyi hakkıyle yerine getirip, bütün mürâcaatlarına rağmen yardım alamayarak kaleyi teslîme mecbur oluşlarını ifâde eden, Revan müdâfilerinin bir çeşit müdâfaanâmesi mâhiyetindeki eserini kaleme almıştır.

Bir yazması ilk defa tarafımızdan teşhîs edilen eser[2], devri için moda olan secîli ve tekellüflü nesrin örneklerindendir. Kâtib Çelebi, bu külfetli metni ayıklayıp, muhtevâsını dikkatle eserine aktarmıştır (A 82b-90a, 93a-96a = B, I, 202-218, 226-239).

a. Kâtib Çelebi, mâna ve muhtevâyı fedâ etmeden kaynağının secîli üslûbunu ve külfetli dilini, mümkün mertebe kaynağındaki kelime ve ibâreleri kullanarak, sâde bir üslûb ve dile çevirmek için büyük bir îtinâ göstermiş, onu geniş ölçüde kısaltmış; kaynağındaki âyet, hadîs, kelâm-ı kibâr, darb-ı mesel, Farsca ve Arabca manzûmeleri hemen tamâmen ihmâl etmiştir. Bu keyfiyet, Cerrah-zâde risâlesinin başlangıcına tekabül eden pasajlarda açıkca görülmektedir :

Fe-lâ-cerem işbu sene-i hicriyye-i elf ve isneti aşeriyye -ki sene-i «baġy» (=1012) ile muallem ve tazâ'îf-ı ahkâm... olduğu üzere bu sene-i bî-senihde vâkı'a olan kırân-ı ulvînin vehâmeti ve isti'lâ'-i Zuhal'in şe'âmeti sebebiyle biizni'llâhi te'âlâ eclâfın tagallübü ve hurûcu

1012 sâli ki, sene-i «bagy» ile muallemdir, anda vâki' olan kırân-ı ulviyyîn sebebi ile bi-iznillâh eclâfın tagallüb ü hurûcu emr-i mübrem olmağla re'is-i fi'e-i bâgıye olan Şâh-ı Acem Abbâs-ı nâ-sipâs nakz-ı ahd ile dâire-i edebden hurûc ve me'âric-i fitne vü fesâda

2 Revan Köşkü Ktb. nr. 1290'daki mecmuanın üçüncü risâlesini (varak 41b-87b) teşkil eden eser, ilkin —müellif teşhis olunmadan— Âgâh Sırrı Levend tarafından tavsîf edilmiş (*Gazavat-nâmeler,* Ankara 1956, s. 103-104); ancak kütübhâne kataloğunda (F.E. Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu,* II, 348, nr. 2962), mecmuadaki ilk iki risâlenin müverrih Âlî'ye âidiyyeti hasebiyle, üçüncü risâle de sehven aynı müverrihin «*Fursat-nâme*»si zannolunmuştu. (Bu yanlışlığa ve eserin Âlî'ye âid olamayacağına, N. Atsız, *Âlî Bibliyografyası,* İstanbul 1968, s. 17'de işâret olunmuştur). Eserin Cerrah-zâde'ye âidiyyeti tarafımızdan tesbît olunarak, «Osmanlı-Safevî siyâsî münâsebetleri (1590-1612)» (1964) adlı doçentlik tezimizde kullanılmış; ayrıca nezâretimizde bir öğrencimiz, mezuniyet tezi olarak risâlenin metnini deşifre etmişti (bk. Nurcan Haker, *Revan muhasarası Tarihçesi,* 1965, Tarih Seminer Ktb. Tezler nr. 799).

emr-i mübrem... olmağın lâbüdd re'îs-i fitne-i bâgıye olan Şâh-ı Acem dâire-i edebden hurûc, me'-âric-i fitne vü fesâda urûc edüp rıbka-i rıkıyyet-i sultâniyyeyi rakabesinden izâle vü fekk.... edüp tagallüb cihetinden istibdâd u istiklâle çeşm-i tama'-ı hâmın bâz ve memâlik-i Sultâniyyeden ba'zına dest ü ta'addî ve ezâsını dırâz etmek lâzıme-i takdîr-i Rabbânî ve mûcibe-i hükm-i kazâ'-i Yezdânî oldu...

Pes bu necm-i vahîmin matla'-ı sakamdan zuhûruna bâ'is ü bâdî ve bu azâb-ı elîmin ehl-i dîn ü kavîm miyânında şuyû'una sebeb-i âdî bu idi ki, çün hânedân-ı ebed-peyvend-i Osmânî ref'-i livâ'-i sa'âdet.. bed-hâhân-ı devletleri... karîn-i sûz u gudâz.... husûsâ vüfûr-ı ferr-i devletleri âftâb-âsâ aktâr-ı âleme yek-ser, nûr-bahş u ziyâ-güster ve düvel-i sâlifede mürâ'at olunan istihkâk-ı nisbî mazınna-i żınna olmağın dâmen-i uluvv-i himmetlerini anı medâr kılmadan bâlâ vü berter kılup zamân-ı kalîlde rikâb-ı humâyûnu hizmetine rehîn olan hâdim-i kemterîn Kâhire-i Mısr'a sultan ve az müddetde emr-i vâcibü'l-ıtâ'a imtisâle karîn olan kân edüp...

Kezâlik tevcîh-i menâsıb-ı sâirede 'âmme-i âleme birr ü ihsânları 'âmm u şâmil... olup husûsâ fütûhât-ı cedîdede kesret-i metâlib ve kıllet-i tâlib, metâlib-i celîle-i şahs-ı kihteri Türk ü Deylem'e hâurûc edüp memâlik-i mahrûsadan ba'zına dest-i ta'addîsini dirâz eyledi.

Ve zâhirde bu fesâda bâis ü bâdî idi ki çün hânedân-ı müşeyyedü'l-erkân-ı Osmânî'nin ferr-i devletleri âftâb-âsâ aktâr-ı âleme ziyâ-güsterdir. Düvel-i sâlifeden mürâ'at olunan istihkāk-ı nisbî mazınna-ı zınnadır, deyü medâr-ı îtibâr kılmakdan dâmen-i uluvv-i himmetleri bâlâ vü berter olup zamân-ı kalîlde rikâb-ı humâyûnu hizmetine rehîn olan hâdim-i kemterin Kāhire-i Mısr'a sultân ederler.

Kezâlik sâir menâsıbda, husûsâ fütûhât-ı cedîdede kesret-i metâlib ve kıllet-i tâlib hasebiyle metâlib-i celîleyi huddâm-ı askere tevcîh bâbında nevvâb-ı saltanatın bihasebi'z-zarûre müsâmahaları edânînin merâtib-i âliyeye duhûlüne müeddî olur. Binâen alâ hâzâ Tebriz kulu ki her biri akılda kem-pâye ve idrâkden bî-mâyeler iken zarûret hasebi ile medâric-i âliyeye irtikā edüp eyyâm-ı devlet-i sultâniyyede vâsıl-ı yesâr ve sâhib-i katâr u mehâr olup ihsân-ı bî-kerânî tahammülden kalup ızhâr-ı bagy ü inâd ve sülûk-i menâhic-i fitne vü fesâd eyleyüp...

(*Fezleke*, A 82a-b = B II. 202).

huddâm-ı asâkire tevcîhe müfzî ve nevvâb-ı saltanatın bi-hasebi'z-zarûre müsâmahaları edânînin merâtib-i âliyeye vusûlüne mü'eddî olmağın binâen alâ hâzâ kavm-i Tebrîz, ol tâ'ife-i tünd ü tîz, akılda kem-pâye, idrâkinde bî-mâyeler iken zarûret-i sâlife hasebiyle medâric-i âliyeye tederrüc ü irtikā ve menâsıb-ı celîleye vusûl ü iltikā edüp eyyâm-ı devlet-i sultâniyyede zamân-ı yesîrde vâsıl olup, yesâr ve sâhib-i katâr ü mehâr ve milk ü mâl, karîn-i câh u celâl, ber-fehvây-ı... havsalaları tu'me-i kebîre-i sultâniyyeye neng, ve ihsân-ı bîkerân-ı subhânî tahammülünden pây-ı tâkatları leng olup ızhâr-ı bagy u inâd ve sülûk-ı menâhic-i fitne vü fesâd eylediler (Cerrahzâde, *Tarihçe,* 42b-43a).

(...) ile gösterilen yerler, secîli tekrarlara, âyet, hadis, darbımesel, Farsca beyit ve kıt'alara tekabül etmektedir.

b. Fezleke'de bend başlıkları umûmiyetle Cerrah-zâde'den aynen alınmıştır : *Feth-i Şeh-i hîleger Tebrîz-râ* (*C* 47b = *FA* 84b = *B* I, 206); *esîr geşten-i Hacı..* (*C* 49a = *F* 85b = I, 208); *ber-dâşten-i asker be-cânib-i Alınca* (*C* 50a = *F* 86a = I, 209); *reften-i asker be-tahlîs-i Orod* (*C* 50a = *FA* 86; *B* I, 209'da «Ordubâd»!); *ferâgat zi-hıfz-ı hisâr-ı havâle* (*C* 70b = *F* 94b = I, 229); *endahten-i âteş ber-encümen-i düşmen* (*C* 82a = *F* 97a = I, 235).

c. Cerrah-zâde metninde müellifine âid işâretler *Fezleke* ihtisârında ya kaybolmakta, yahud da ibhâma bürünmektedir :

Zülfikar Han askeri ile cümle *-bu fakîre hîn-i ictimâ'da kendü takrîr eyledüği üzre- onbeş* bin mıkdârı asker cem' (Cerrah-zâde, 45b).

Zülfikar Han askeri ile cümle onbeş bin kadar asker cem' (*Fezleke, A* 83b = *B* I, 204).

Ali Paşa... dahi arsa-i neberd içre şîrâne hareket ve dilîrâne mübârezet edüp, hattâ Şâh-ı gümrâh şecâatına tahsîn ve ikdâmına âferîn kılup, atdan ayrılup ve tûgin elinden aldırup bir hançer ile kalmışken arsa-i neberd içre piyâde, hadden zîyâde kendü huzûrunda niçe dilâverlikler etdüğün *bu fakîre bi'z-zât* hikâyet kılup... kelimât ibdâ eylemişdir (Cerrah-zâde, 47a).

Ali Paşa dahi arsa-i neberd içre şîrâne hareket ve dilîrâne mübârezet edüp, hattâ Şâh-ı gümrâh, şecâatına tahsîn kılup, atdan ayrılup tîgin elinden aldırup bir hançer ile kalmışken rezmgâhda piyâde, hadden ziyâde, kendi huzûrunda niçe dilâverlikler etdüğin Şah bi'z-zât hikâyet kılup... kelimât ibdâ eylemişdir (*Fezleke,* 84a = I, 206).

ç. Müellif nüshası *Fezleke*'de, Cerrah-zâde'nin ifâde ve me'âlini aynen veya sadâkatle aksettiren bâzı pasajlar önce kayd, sonra üzeri çizilerek ibtâl edilmiştir. Mânâyı büyük ölçüde bozmayan ve fakat kaynağının üslûb husûsiyetlerini taşıyan bu kabil yerler için meselâ bk. *A,* 84a, satır 10-13 (İbtâl edilen bu ifâdeler tabîatıyle *B* I, 205/10-11'de mevcud değildir); 84b/2-6 («Bi-emri'llâhi te'âlâ cünd-i Rûm'un âftâb-ı izz ü ikbâlleri ufûl ve kevkeb-i saâdet ü iclâlleri sukūt u nuzûl etdi... Fî nefsi'l-emr ol kavm-i müstehıku'l-levm vüfûr-ı gurur ile mağrûr olup... da'vâ-yı kuvvet ü âsâr edüp miyânlarında icrây-ı ahkâm-ı ilâhî mehcûr ve ısgā'-i evâmir-i pâdişâhîden gûş-ı cûş u hurûşları sad merhale baîd ü dûr olmağla müstehıkkan-ı ihânet ü izlâl ve müstevcib-i kam' u isti'sâl olmuşlardı.» Bu parça Cerrah-zâde, 47a-b'den pek az ihtisarla alınmışken, ibtâl olunmuş ve tabîatıyle *B* I, 206/20'de yer almamıştır).

2. TÛGÎ HÜSEYİN

Kâtib Çelebi, bâzı müverrihlerin, Sultan II. Osman fâciası hakkında, gönüle keder verdiği için kısa kesmeyi münâsib görüp tafsîlât vermekten çekinmelerini[3] tenkîd ederek, tarihin vazîfesinin, hâdiseleri vuku' bulduğu gibi nakletmek olduğunu ifâde ve vak'aların seyrini bozmamak için II. Osman'ın fecî âkıbetiyle neticelenen hâdiseleri, bu konuda müstakil bir eser olan *Tûgî Tarihi*'nden hülâsaten alıp, diğer kaynakların bilgileriyle tamam-

3 «Zikr-i keyfiyeti mükeddir-i havâtır ve bu makulede belâgat-îcâzın lûtfu zâhir olmağla ol vâdîde kümeyt-i kaleme ruhsat-ı cevelân verilmedi» (Atâ'î, s. 656).

layıp tasvir ettiğini kaydeder[4]. Gerçekten tarihçimizin kaynak olarak kullandığı müelliflerden Atâ'î ile, haşivlerinin bolluğu dikkati çeken Topçular Kâtibi Abdülkadir, hâdiseyi bir kaç cümle ile hulâsa ettiği gibi[5], Hasan Beyzâde de pek kısa bir tasvîrini verir[6]. Bu vak'ayı anlatmaktansa sükût etmenin daha iyi olacağını ileri süren Peçuylu ise, az rastlanan hâdiseleri topladığı eserine, hâdise ile ilgili görüp işittiklerini ilâve etmekten fâriğ olmaz[7]. Kâtib Çelebi de, bu kıymetli müşâhedeleri, Tugî'nin verdiği bilgilerle mezcederek *Fezleke*'ye derc eder.

Şiirde «Tûgî» mahlasını kullanan Hüseyin b. Sefer b. Abdullah, II. Osman'ın solaklarından iken teka'üde ayrılmış, hükümdarın ölümüne ve I. Mustafa'nın ikinci saltanatına yol açan hâdiselere şahid olmakla[8], gördüklerini, basit dille yazılmış «*İbret-nümâ*» adlı bir risâlede toplamıştır[9]. Hâdisenin yeniçeri muhitinde görünüş ve tefsirini aksettirmesi bakımından ehemmiyetli olan eserin, Midhat Sertoğlu tarafından, «hususî ellerde bulunan bir nüshadan» naklen neşredilen metni[10], Tugî'yi ne derece sıhhatle aksettirdiği kestirilememekle beraber, büyük kısmıyle eserin muhtevâsını aktarmış olduğu kabûl edilerek, ihtiyat kaydıyle, aşağıdaki mukayeselerde kullanılacaktır :

a. *Fezleke*'deki *vak'a-i hâile-i Osmâniyye* (*A* 174a - 178b = *B* II, 9-24) büyük kısmıyle Tûgî'den, pek cüz'î ihtisar ve ta'dillerle, aynen alın-

4 «Zikr-i keyfiyyeti mükeddir-i havâtır («mütekeddir-i hâtır» *B*) ve bu makûlede belâgat-îcâzın lütfu zâhirdir, deyü ba'zı târîh-nüvîsler tafsîlden tehâşî eylediler. Lâkin tarih'in vazîfesi (*A*'da, «nîk ü bed» ibâresi yazılmışken karalanmış) vekâyi'i vuku'u üzre beyân olup mevzû'-ı fenni ihlâl lâzım gelmemek için biz bu makamda müstakil te'lif olunan Târîh-i Tûgî'yi (*B*'de: «Tugrây») telhîs ve gayriden zamîme ile hakk-ı tahrîri îfâ ve bu vak'a ahbârını istîfâ eyledik» (*Fezleke*, *A* 174a = *B* II, 9).

5 «Mâh-ı cumâdelâhırede ba'zı ahvâller vâkı' olup kazâ vü kader zikri câ'iz değildir; icmâl üzere 'ayân olunur... saâdetlü Pâdişah hazretlerinin... Kâbe-i muazzamayı ziyâret murâdları olur. Lâkin... takdîr-i ilâhî, mâh-ı recebü'l-müreccebin onuncu günü, Mirrih sâatinde bir havâdis olduğu budur ki merhûm ve magfûrun-leh sa'îdü'l-hayât ve şehîdü'l-memât, takdîr-i Rabbânî, Fîrdevs mekân oldu» (Topçular Kâtibi Abdülkâdir, 361a, 362a-362b).

6 *Hasan Bey-zâde Tarihi*, 474b - 476b.

7 «Egerçi bu vak'a-i mûhişe îrâdından ise bu bâbda sükût etmenin lütfu artık idi ve lâkin çün bu mecmûada nevâdir iltizâmı münâsib görülmüştür. Pes bu nâdire-i azîme yazılmamak dahi lâyık değildir» (Peçuylu, II, 380).

8 *Tûgî Tarihi*, Koyunoğlu Ktb. nr. 13316, 2a (Bu nüshanın dîbâçesi Tûgî'nin M. Sertoğlu neşrinde mevcud değildir).

9 Müellif ve eseri hakkında bak. Babinger, *G O W*, s. 157.

10 *Belleten*, XI/43 (1947), 493 - 514.

mıştır : *Sebeb-i vak'a* (*B* II, 9-10) bendinde Peçuylu'dan alınan ilk iki sebebi tâkib eden düşünceler, *rüyâ-yı pâdişâh* ve *eser-i gadr ü telâşî* (*B* II, 11) bendleri, *B* II, 12-16'daki hikâyeler, pek küçük ilâveler hâric, Tûgî'den hulâsaten ve meâlen alınmıştır. Bu telhîsin mâhiyeti hakkında bir fikir vermek üzere, *istiftâ der-hakk-ı menba'-ı fesâd* bendi ile bunun dayandığı Tûgî pasajı aşağıya derc olunmuştur :

Bunun üzerine halk.. At Meydanına geldiler.. Umur görmüş ihtiyarlardan birkaç adam bu kalabalık halka, «bu maslahatları şer' ile görelim» diye Şeyhülislâm Es'ad Efendi'ye varup fetvâ istediler ki, «İslâm Pâdişâhını azdırıp beytülmâlin itlâfına sebeb olup pâdişâha hacca gitmek lâzım değil iken böyle fetret ve fitneye sebeb olanlara ne lâzım gelir» dediler. Müftünün cevabı böyle sâdır oldu ki, «fitne uyduranlara katil lâzım olur» dedikde fetvanın sûretini aldılar, cemiyet yerine geldiler. Orada sadr-ı âzam tarafından yeniçeri ağası ve bölük ağaları men' için cemiyete geldiler; cumhur anları da taşa tuttular. O gün donanma-yı hümâyun Beşiktaş'dan Yedikule'ye giderken gemilerden donanma halkı da çıkup şehrin kapuları kapalı olmakla hisar deliklerinden şehre girüp cemiyete dâhil oldular («Tugî Tarihi», *Belleten,* XI, 494).

Asker At-Meydanına vardıkda içlerinden umûr-dîde ihtîyârları bir yere gelüp, evvelâ «Pâdişâh-ı cihânı ıdlâl edüp bu sevdâya düşürmekle abes yere beytü'lmâl-i müslimîn telefine ve fesâda bâis olanlar hakkında şer'an ne lâzım gelür» deyü bir fetvâ sûreti tesvîd edüp birkaç ihtiyâr ile Şeyhülislâm Es'ad Efendi'ye gönderdiler ve lüzûm-ı katline fetvâ alup bölük ağaları ve Yeniçeri Ağası bunları men'e geldikde taşlayup kaçırdılar. Ve ol gün donanma Beşiktaş'dan kalkup Yedikule'ye giderken gulû-yı âmmı işidüp yanaşdılar. Yeniçeri gemilerden çıkup kapılar kapalı bulunmağla hisârdan aşup dâhil-i cem'iyyet oldular *(Fezleke, A,* 175a = *B,* II, 12).

b. Tûgî'nin eldeki matbû metni ile, *Fezleke*'ye «bir rivâyetde» kaydıyle nakledilen Tûgî menşe'li rivâyet arasındaki farklar ve *Fezleke*'deki fazlalıklar, Tugî'nin Kâtib Çelebi tarafından kullanılan nüshasında mevcud mudur, yoksa müverrihimizin mûtad ilâve ve tasarrufları cümlesinden midir ta'yin edilemiyor :

Ne vakit ki Sultan Osman, Sultan Mustafa'yı Eski-Saray'dan Orta-Câmi'e götürdüklerini işitti, canı başına sıçradı... Derhal Hüseyin Paşa'yı dâvet eyleyüp vezaret mührünü ona teslim edüp, «kendi kendimize inâdımızla aceb iş işledik, şimdi tedarik nedir, ne dirsiz» diyicek Hüseyin Paşa ve Pir Mehmet Ağa dediler ki «madamki Sultan Mustafa Odalara varup sığındı biz de Ağa kapusuna varalım» dediler. Sultan Osman «yok bu söz değildir. Eğer yalnız yeniçeri olaydı onlara söz geçerdi. Ulemâ ve sipah ve eşkiya biledir. Hâlâ iki yüz kise bağlıdır; birkaç yüz tevabiimizle kayıklar müheyya edüp Anadolu'ya geçelim, sonra tahtgâh-ı kadim Bursa'ya varalım. Kul yazalım, yığınak yapalım, görelim ne zuhur eder» dedi. Hüseyin Paşa ile Pir Mehmet: «Padişahım, bu ma'kūl değildir, kapuya varmamız yeğdir» deyüp on beş kise filori alup yatsudan sonra kapuya geldiler idi («Tugî Tarihi», 500).

Sultan Mustafa câmiden çıkıp merdiven başına geldi, halka selâm verdi. Gülbang-i Muhammedî getirdiler. Sultan Osman Gülbagi işidüp Mehmed Ağa'ya, «sen ocakda ne idin?» dedi; «haseki kulun

Hayret ü telâşî-i Sultan Osman...

Asker Sultan Mustafa Han'ı çıkarup bey'at etdirdikleri ve Eski-Saray'a, ba'dehû Odalara götürdükleri Sultan Osman'ın ma'lûmu oldu. Vüzerâya icâzet verdi, hânelerine gitdiler. Hüseyin Paşa kaldı.

*Bir rivâyet*de, «tedbir nedir?» deyü Hüseyin Paşa ve Bostancıbaşıyı da'vet ve meşveret eyleyüp: «Üsküdar'a geçelim, varup tahtgâh-ı kadîm olan Bursa'da oturalım. Bizi isteyen gelür. Tutalım ki Sultan Mustafa Pâdişâh olmuş; birkaç günden mâhiyeti ma'lûm olur, dîvânedir, rüşdü yokdur. Hemen gitmek lâzımdır» dedi. Hüseyin Paşa ve Bostancıbaşı: «Bu maslahat değildir. Lâyık budur ki, Sultan Mustafa Yeniçeri Odalarına vardı, biz dahi Ağa-kapusuna varalım» dediklerinde, Sultan Osman: «Bu re'y değildir. Eğer yalnız yeniçeri olaydı, söz geçmek câiz idi. Ammâ sipâh ve ulemâ ol tarafdadır. Hemen Anadolu'ya geçmek gerekdir» deyicek, Hüseyin Paşa tekrar: «Elbette Kapu'ya varmamız yekdir» deyü kaldırdı (*Fezleke, A* 177a = *B* II, 17-18).

Bir rivâyetde *halk Pâdişâhı* (Sultan Mustafa'yı) *alup Saray'a gitdikden sonra* Sultan Osman üzerine müvekkel olan Mehmed Ağa'ya, «sen ocakda kim (kimsin *B*) anulursun?», «ben haseki kulu-

idim». «Ya yeniçerilik kethüdalığını kim verdi?» dedi «Sultan Mustafa verdi» dedi. «Ya, anın hükmü nâfiz midir. Aç şu pencereyi ben dahi kullarıma söyleyin» deyüp pencereyi açtılar. Sultan Osman başını dışaru çıkarup, «benim ağalarım, benim yeniçeri babalarım ve sipah babalarım! Münafık sözüyle tâzelik belâsıyle bir küstahlık eyledim ve beni böyle eylemekten nolaydı şimdi gelirken tüfenk ile uraydınız ya beni istemez misiniz?» diye yalvardı. Bir uğurdan dediler ki, «seni istemeziz, öldürdüklerine de rızâmız yoktur.» Sultan Osman bu cevabdan me'yus oldu, pencereyi kapayup: «Bâri beni Sultan Mustafa'nın olduğu yere habsedin, öldürmeyin» dedikde Cebecibaşı denilen haramzâde hemen kemend atup boğmak istedikde Mehmed Ağa ve Yeniçeri kethüdası Ali Ağa ve Başçavuş Ahmed Ağa yetişüp Cebecibaşıya yumruk üşürüp taşra eylediler. Velhasıl Sultan Mustafa'yı arabaya bindirüp vâlidesi iki cariyeleri ile beraber binüp arabaya ipler bağlanup kul taifesi el ele verüp yiderek saraya ilettiler («Tugî Tarihi», 502-503).

num», «ya bu mansıblar tebeddülâtı vâkı' midir?» «evet, Sultan Mustafa verdi», «ya anın hükmü nâfiz olur mu ola? Bir dîvânedir, kendinin adın bilmez. Aç şu pencereyi, ben dahi kullarıma söyleyeyim» dedi. Mehmed Ağa dahi Orta-Mescid haremine nâzır olan manzarayı açdı. Sultan Osman Han, taşra bakup duranlara: «Benim sipâhi ağalarım ve yeniçeri ihtiyarları babalarım, tâzelik belâsıyle münâfık sözüne uydum. Beni böyle hakaretle getürmeden nolaydı anda öldüre idiniz. Ya beni istemez misiz?» deyicek, bir uğurdan dedikleri bu ki: «Seni hilâfete kabûl etmeziz ve katline dahi rızâmız yokdur». «İmdi, çünki beni öldürmeğe rızânız yok, Sultan Mustafa olduğu odaya haps eylen» dedi. Ol esnâda Cebecibaşı harâmzâde gelüp boğmak içün kemend atdıkda haseki Mehmed Ağa yetişüp def' eyledi. Meğer Dâvud Paşa göndermiş. Buna göre niçe musîbetler oldu» (*Fezleke*, II, 21-22 = 178b).

c. Kâtib Çelebi, Sultan Osman hâilesine âid bahislerde, Tûgî'yi Peçuylu'nun ifâdesiyle mezc ve te'lîfe çalışmıştır. Meselâ, yukarıda Tûgî'den naklen ilk kısmı verilen *hayret ü telâşî-i Sultan Osman* bendinde Peçuylu ile Tûgî ard arda telfik edilmiştir: *Fezleke* II, 18/satır 11-17, Peçuylu (II, 384-5)'dan, müteâkıb kısım ise Tugî'den (s. 501) alınmıştır. Aradaki bir-

kaç satırlık rivâyetin kaynağı tahkîk olunamamıştır[11]. *Tevcîh-i menâsıb* (*Fezleke* II, 19), *Mahbûsî-i Sultan Osman* (II, 20-22) bendleri kezâ Tûgî, Peçuylu ve teşhis edemediğimiz diğer bir kaynakdan alınarak terkîb olunmuştur. *Reften-i Sultan Mustafa be-Sarây-ı Âmire* ve *zikr-i sarf-ı flori* (*F* II, 22) bendleri Tûgî'den meâlen alınmıştır. *Şehâdet-i Sultan Osman* (*F* II, 22-24) bendinde ise, *Tûgî Tarihi* (s. 504-505) esâs olarak alınmış (ez-cümle, *F* II, 24/4'deki «niteki ba'zı müverrihler tahrîr etmişler» ibâresiyle Tugî telmîh olunmuştur), buna Peçuylu (II, 388) ve Atâ'î (s. 656-658)'den (krş. *Fezleke* II, 23/15-18, 20-24) alınan bâzı pasajlar eklenmiştir.

3. PÎRÎ PAŞA-ZÂDE HÜSEYİN

Kâtib Çelebi, *Fezleke*'de (*A* 255b-267a, *B* II, 239-268), Girid seferinde hazır bulunmuş ve Hanya kalesi fethini müteâkıb Rumeli Defterdarlığı Kethudâlığına tâyin edilmiş olan Pîrî Paşa-zâde Hüseyin Bey'in kaleme aldığı *Târih-i feth-i Hanya* adlı eserini[12] de kullanmıştır.

Eser, Girid seferinin sebebi, başlangıcı, Hanya'nın Yusuf Paşa tarafından fethini, tekellüflü bir lisansla beyan ve tasvîr etmektedir. Kâtib Çelebi, bu konuda biricik kaynağı olan bu eseri -Cerrâh-zâde'de olduğu gibi- mâkul ölçüde ayıklamış ve kısaltmıştır :

a. Eserin üslûbu ve dili ile, Kâtib Çelebi'nin ihtisârı hakkında bir fikir vermek üzere, bir bendin baş kısmı aşağıya derc olunmuştur :

11 Anadolu kazaskeri sıfatıyla hâdisenin şâhidi olan Bostan-zâde Yahya Efendi'nin eseri (*Vak'a-i Sultan Osman Han*, Hâlet Efendi Ktb. nr. 611) ile yaptığımız kontrollerden, Kâtib Çelebi'nin bu eseri kullanmadığı neticesine vâsıl olduk. Eşâsen, müverrihimiz, Yahya Efendi'nin 1049'da ölümü dolayısiyle verdiği biyografisinde de telifleri arasında böyle bir eserden bahsetmez (*Fezleke* II, 222). *Keşfü'z-zunûn*'da (s. 285), Kilârî Mehmed Halîfe'nin Hotin seferine dâir *tarih*inden bahsedilirse de, aynı müellifin, Sultan Osman'ın gençlik sebebiyle iğvâya kapılıp inâdı yüzünden felâkete dûçâr olduğu, âsîlerin zımnî müdâfaası ve Sultan Mustafa'nın medhiyle cülûsuna dâir yazdığı *Bişâretnâme-i Sultan Mustafa Han* adlı eseri (Bir nüshası, Viyana, Nationalbibliothek, Mxt. 21b'dedir; tavsîfi için bk. G. Flügel, *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften..*, s. 260, nr. 1052) müverrihimiz tarafından kullanılmış mıdır, kestiremiyoruz. *Bişâret-nâme*yi sathîce incelemiş olmakla beraber, kontrol için mikrofilmine sâhib olmadığımızdan bir hükme varmamız mümkün olamamıştır.

12 Tübingen'de bulunan nüshasının tavsîfi için bk.: B. Flemming, *Türkische Handschriften*, I, 128, nr. 155.

Rezm-i küffâr-ı Venedik bâ-ba'z-ı sefâin-i İslâm bi-takdîri Meliki'l-allâm

Bundan esbak masturdur ki hazret-i Pâdişâh-ı melâik-sipah ve cenâb-ı şehinşâh-ı nusret-destgâh, asker-i zafer-penâha imdâd içün iki bin yeniçeri kapuya çıkarup ve dört sefîne-i cebel-peykere koyup Karamanlı nam reisi başbuğ edüp Girit'e doğru irsâl buyurdu. Sefâin-i merkūm(e) 'azîmet eyleyüp ve Değirmenlik nâm adaya gelüp limanında vaz'-ı lenger etdiler. Karamanlı -ki kapudanları idi- «Değirmenlik bir mahûf ve kal'asız yerdir, yatmak câiz değildir ve Orduyı humâyuna varmağa eyyâm yokdur» deyü Benefşe'ye 'azîmet ve sâir-i sefâ'ine mukārenete her çend ki ikdâm eyledi; yeniçeri uymadı. Âkıbet kendüsü Benefşe iskelesine varup ümerây-ı sâire mülâkat eyledi. (*Târih-i Feth-i Hanya,* 66b).

Rezm-i küffâr-ı («a'da» *B*) *Venedik bâ-ba'zı* (-B) *sefâin-i İslâm*

Sâbıkan der-i devletden gönderilen dört sefîne ile iki bin yeniçeriye, Karamanlı nâm reis kapudan baş ve buğ olup Değirmenliğ'e («Değirmenlik adasına» *B*) gelmiş idi. «Mezbûr ada, kal'asız yerdir. Yatmak câiz («münâsib» *B*) değildir ve orduya varmağa eyyam yokdur» deyü Benefşe'ye azîmete her çend ki ikdâm eyledi, yeniçeri uymadı. Âhır kendi Benefşe iskelesine varup sâ'ir-i ümerâya mülâkat etdi (*Fezleke, A* 264b = *B* II, 265).

b. Hanya fethi için düşürdüğü tarih vesîlesiyle müellifin hüviyetini açıkladığı bend :

Der-beyân-ı nâm-ı fakîr

Bu feth-i celîlü'l-kadre şuarây-ı zamân ve fudelây-ı devrân vâfir târih manzûm eylemişler. Hattâ, «Fahrî» nâm fâzıl-ı benâm sefer-i nusret-rehberde Mûsâ Paşa'-

Bu feth-i celîlü'l-kadre şuarâ-i zamân vâfir târihler dediler. Mûsâ Paşa küttâbından Fahri Efendi «gazây-ı evvel» lâfzını buldu. Müverrih-i «*Feth*» Pîrî Paşa-zâde Hü-

nın huzûr-ı eşrefleri kitâbetinde idi. «Gazây-ı evvel» tarihin bulmuş idi. Manzûmdur. Ancak bu kadar ile iktifâ olundu.

Ve hakîr-i râkımü'l-hurûf hânedân-ı celîlü'l-kadr Pâdişâh-ı zıllu'llâhın bende ve bende-zâdesi ya'nî bu dûdmân-ı kesîrü'l-ihsânın bende-i efgendesi Hüseyn-i Pîrî Paşa-zâde bu sefer-i zafer-karîn ve bu feth-i celîlü'l-kadrde ikbâl-misâl hâzır(?) ve hidemât-ı dîn ü devlette rûz u şeb dâmen der-miyân istâde vü âmâde ve ef'âl-i ebrâr u eşrâra nâzır idim. Fakîrâne bu târih, zâde-i tab'ımızdır :

Târih

Girit fethin Hudâ'nın emri ile
Murâd etdi çu kalb-i pâdişâmız
Yürüyüp emrine etdik itâat
Silâh-ı rezmile bây u gedâmız
Yûsuf Paşa-yı gāzî, melek-huy
Gazâda oldu ol dem muktedâmız
Erüp ol mülk-i bî-mânende yek-ser
Salup küffâra tîg-ı hûn-zidâmız
Kuşatdık Hanya'yı kim görmemişdir
Anın tek kal'a çeşm-i rûşenâmız
Niçe gün eyledik ceng ü cidâli
Hudâ lutfunu etdik ittikâmız
Mesâff u rezmden sonra o hısnı
İnâyet eyledi Bâr(î) Hudâmız
Sipâh-ı Rûm'a sordum fethin ol dem
Dediler fethine târih «gazâmız»
(*Târîh-i Feth-i Hanya*, 73b).

seyin Bey dahi bu gûne nazm eyledi :

Beyit (-A)

Sipâh-ı Rûm'a sordum fethin ol dem
Dediler fethine târih «gazâmız»
(*Fezleke*, *A* 265b = *B* II, 268).

4. NEV'Î-ZÂDE ATÂ'Î

Kâtib Çelebi'nin biyografiye düşkünlüğü yanında, standard İslâm tarih te'lîflerinde, her sene vekayi'i sonuna ilâve edilen vefeyât (nekroloji) bölümlerini îtinâ ile hazırlama meyil ve îtiyâdı, Kâtib Çelebi'yi, bu hususta malzeme toplamaya sevketmiştir. Bilindiği gibi, Osmanlı sâhasında ilk ciddî biyografi denemesi olan, Taşköprülü-zâde'nin *Şaka'iku'n-nu'mâniyye*'si büyük alâka görmüş pek çok kimse bu arabça eseri tercüme ve ikmâl etmiş, onun zeyillerini vücûda getirmişlerdir[13]. Kâtib Çelebi, eserini yazdığı devreye âid bu pek muhtelif eserler yerine, bunları tedvîn eden Nev'î-zâde Atâullah Efendi (ö. 1045/1635)'nin *Hadâ'iku'l-hakā'ik fî tekmileti'ş-Şakāyık* adlı zeylini kullanmayı tercîh etmiş görünmektedir.

Atâ'î'nin 1042-1044 (1632-1634) arasında kaleme aldığı bu eser, Taşköprülü-zâde'nin bıraktığı yerden 1044'e kadar vefât eden ulemâ, meşâyih ve devlet ricâlinin biyografisini ihtivâ etmektedir. Kâtib Çelebi, Atâ'î'ye ve onun *Şakayık Zeyli*'ne karşı takdirkâr bir ifâde[14] kullandığı gibi, aşağıdaki mukayeselerden de anlaşılacağı üzere, *Atâ'î Zeyli*'ni büyük bir sadâkatle eserine nakletmeye çalışmıştır :

a) Kâtib Çelebi, ulemâ biyografisinde, yer yer ifâde ve muhtevâ ikmâline rağmen, Atâ'î'deki ana çerçeveyi *Fezleke*'ye aktarmıştır. Kısa bir bend olmak üzere Sûdî'nin terceme-i hâline âid her iki eserdeki bendler aşağıda verilmiştir :

13 *Keşf-el-zunûn*, s. 1057-1058; Behçet Gönül (Necatigil), «İstanbul kütüphanelerinde, al-Şaḳāiḳ al-nu'māniya tercüme ve zeyilleri», *Türkiyât Mecmuası*, VII-VIII (1945), 136-168.

14 «Zeyiller ve tezkirelerdeki ulemâ ve meşâyihin terâcim-i ahvâlini aldı. Terâcim-i a'yânda belâgat ve mârifetle kalem oynattı.. Ne kıymetli bir rivâyet, ne de bir nükteyi kaçırdı. Böylece eseri, yedi cildde, âlimlerin terceme-i hâli ve devirlerinin hükümdârları hakkında... mükemmel bir tarih oldu» *(Keşf el-zunûn*, s. 1058). «*Şakayık*'a türkî inşa ile Edirnevî Mecdî tercemesine zeyl yazup kendi zamanına gelince vefeyât tercemelerinde letâ'if ü nevâdir zikri ile her birinin hakkını îfâ eylemişdir. Hakka ki, eser-i hûb ve cumhûr beyninde makbûl ü mergûbdur» *(Fezleke, A* 232a = *B*, II, 168).

15 *Fezleke*'nin Reisülküttab Mustafa Efendi Ktb. nr. 685, 3b kenarında, «Mevlânâ-yı mûmâileyh, Bustân'ı 1006 tarihinde şerh etdiğine, şerh-i mezkûrun âhırına غو kelimesini târih olmak üzere sebt-i cerîde-i eyyâm etmiş iken, bin hudûdunda azm-ı bakā etmişdir, demek vâkıa muhâlifdir. Benzer ki müverrih-i merhûm *Bustân Şerhi*ni görmemiş ola» (bk. Gökyay, «Kâtip Çelebi», s. 37, n. 3) denilmiştir. Buradaki hatâ önce,

Bosnavîdir. Muâmele-i kâlâ-yı ilm ü irfânile re'sü'l-mâl-i kemâlden vâyedâr ve bâzâr-ı îtibârda mazhar-ı sûd-i bî-şumâr olup tarîk-ı saâdet-refika sâlik... oldukdan sonra bir mikdâr vazîfe-i tekā'üd ile kanâat etmişidi. İbrâhim Paşa Sarayında olan gılmân-ı hass-ı şehinşâhîye muallim ta'yîn olunup o meşgale-i şerîfe ile bin hudûdunda sermâye-i ömrü itmâm ve azm-i râhat-gede-i dârü's-selâm eyledi. Mevlânâ-yı merkum sevdâger-i cins-i fâhir-i ulûm, mebânî-i mukaddemâtı sedîd, muallim-i müfîd idi. *Mesnevî*-i şerife şerhi ve *Kâfiye* ve *Şâfiye*'ye tercemesi vardır» (Atâ'î, *Şakayık Zeyli*, 1268, s. 332).

Bosnavî'dir. Bâzâr-ı îtibâr'da kâlâ-yı («vükelây-ı» *B*, I, 7) ilm ü irfândan mazhar-ı sûd-ı bî-şumâr olup tarîk-i ilme sâlik oldukdan sonra bir mikdâr vazîfe-i tekā'üd ile kanâat etmişidi. İbrahim Paşa Sarayı'nda olan gılmân-ı has ta'lîmine ta'yîn olunup ol meşgale ile bin hudûdunda[15] azm-i ukbâ eyledi. Mevlânâ-yı merkum sevdâger-i cins-i fâhir-i ulûm, mebânî-i mukaddemâtı sedîd, muallim-i müfîd idi. *Dîvân*-ı Hâfız ve (*-A*). *Mesnevî*'ye şerhi ve *Kâfiye* ve *Şâfiye*'ye tercemesi vardır, makbûl-i ulü'l-enzârdır (*Fezleke*, A 2b = B, I, 7).

İki eser arasında, zikredilen mukayeseye uygun, pek çok paraleller bulunabilir. Bir fikir vermek için 1000 senesine âid Atâ'î'den pek cüz'î ifâde hazfedilerek *Fezleke*'ye aktarılan vefeyât bendlerini işaret edelim: Husrevzâde Mustafa (Atâ'î 316 = *F* I, 5); Vanî Mehmed (Atâ'î 316-317 = *F* I, 5-6); Ali b. Abdî (Atâ'î 317-318 = *F* I, 6); Saçlı Emîr-zâde Abdülkadir (Atâ'î 320 = *F* I, 5-6); Münşî Mehmed (Atâ'î 321 = *F* I, 7); Şem'î (Atâ'î 332 = *F* I, 7); Abdürrahim Kirâmî Çelebi (Atâ'î 333 = *F* I, 7-8); Kavaklı İmâm Şeyh Mehmed (Atâ'î 372 = *F* I, 8).

b) Atâ'î'den şeyhlerin terceme-i halleri alınırken, husûsiyle kerâmetlerine âid pasajlar ihmâl edilmiştir :

Eş-şeyh Muhammed Buhârâlı

Darü'l-mülk-i Buhârâ'dan zuhûr ve âftâb-ı feyz-i irfândan iktisâb-ı nûr edüp mebânî-i ulûmu teş-

Eş-şeyh Muhammedu'l-Buhârî

Buhârâ'da mebânî-i ulûmu teşyîd ve fünûn-i âliye («âtiye» *B*)'-yi temhîd ettikten sonra meşâyih-i

Atâ'î'ye, sonra da kaynağını tahkîk etmeden nakletmekle Kâtib Çelebi'ye râci' olmalıdır.

yîd ve fünûnu-i âliyeyi temhîd etdikten sonra meşâyih-i Nakşbendiyye ile sohbet ve feyz-i nazarları ile tekmîl-i âdâb-ı tarîkat etmişleridi... Mahrûsa-i Kostantiniyye arzûsuna menâzil-peymâ olup... devlet-i Murâdiyyede ol murâda vâsıl, ebr-i rahmet gibi şehrimize nâzil olmuş idi. Ba'dehû Tuna yalısında vâki' medîne-i Silistre'de tarh-ı esâs-ı ikāmet ve bin senesi hudûdunda darü'l-karâr-ı rahmetmedâra rıhlet eyledi. Çarsu içinde türbe-i mahsûsada medfûndur. Azîz-i mezbûr kerâmât-ı celîle ile meşhûr, zâhid-i murtâz u müteşerri', halîm ü kerîm ü müteverri' idi. Kerâmât-ı azîmelerindendir ki... (Atâ'î, s. 369).

Nakşbendiyye ile sohbet ve feyz-i nazarları ile tekmîl-i âdâb-ı tarîkat eylemiştir. Devlet-i Murâdiyyede mahrûsa-i Kostantiniyye'ye nâzil olup, ba'dehû Silistre'de tarh-ı esâs-ı ikāmet ve bin senesi hudûdunda rıhlet eyledi. Çarsu içinde türbe-i mahsûsada medfûndur. Azîz-i mezbur kerâmât-ı celîle ile meşhûr, zâhid-i murtaz u müteşerri' idi (*Fezleke*, 3a = I, 8); (Atâ'î, s. 369, satır 10-39, s. 370, satır 1-9 daki Şeyh'in kerâmetlerine âid kısım *Fezleke*'ye alınmamıştır).

Kâtib Çelebi, *Mîzânü'l-hakk*'da manevî kudretleri maddî şekilde tasavvur edip kerâmetten bahsetmenin bâtıl bir inanç olduğunu belirtmiştir ki, biyografilerde de bu düşüncesinin te'sîrinde kalıp yanlış telakkî ettiği tezâhürleri ihmâl etmiş olmalıdır.

c) Kâtib Çelebi zaman zaman Atâ'î'nin metnine tasarruf edip tâdillerde bulunur. Meselâ, *Acem-zâde eş-Şeyh Mehmed* (Atâ'î 370-371) bendi, *A* (14b)'da önce-Atâ'î'ye uygun olarak «Eş-şeyh Mehmed» yazılmışken, sonra karalanıp «Acem-zâde Hasan Efendi»ye değiştirildiği gibi, «diyâr-ı acem'den gelüp ibtidâ Vardar Yenicesi'ne tavattun eyleyüp ba'dehu Manastır'a göçtü. Anda şeyh-i dârü'l-kurra iken» (*F* 14b = I, 37) ifâdesi Atâ'î'de mevcud değildir.

Eş-şeyh Ali Dede (*F* 47b-48a = I, 122-123) bendi, önce *A* 41b de 1006 vefeyâtı sırasında -Atâ'î'den naklen (s. 466)- yazılmışken, üzeri çizilip ibtâl edilerek, 1007 vefeyâtında işaret olunan yere nakledilmiş ve Peçuylu (II, 219)'daki ma'lûmatla ikmâl ve tevsî edilmiştir.

Aynı mâhiyette olmak üzere, *Osman Bey... ibn Dukakin* (*F* 99a = I, 239-240) bendi, önce *A* 79a'da, -Atâ'î (s. 460)'den naklen- 1011 vefeyâtı

arasında yazılmışken, üzeri çizilerek ibtâl edilmiş, 1012 vefeyâtında gösterilen yere nakl olunmuştur.

ç) *Fezleke*'de vezirlerin biyografileri de umûmiyetle *Atâ'î*'den alınmıştır. Meselâ *Ferhad Paşa* (*F* I, 76) bendi Atâ'î 481-482'den; *Sinan Paşa* (*F* I, 76-77) bendi, -cüz'î hazifler, takdim tehirlerle- Atâ'î 482'den; *Cerrah Mehmed Paşa* (*F* I, 241) ve *Yemişci Hasan Paşa* (*F* I, 241-2) bendleri, Atâ'î 482-483'den alınmıştır. *Yavuz Ali Paşa* (*F* I, 255) bendi, Atâ'î (s. 614)'nin ifâdesine Peçuylu'nunki ilâve edilerek terkîb edilmiştir.

d) Kâtib Çelebi'nin, eserlerini kaynak olarak kullandığı tarihcilerin terceme-i halleri de, pek cüz'î ilâvelerle, Atâ'î'den alınmıştır :

El-Mevlâ Mehmed

Mahrûsa-i İstanbul'da bir cerrâhın kıt'a-i rûhu ve şifâ-i sîne-i mecrûhudur. Muktezây-ı uluvv-i himmet ile terk-i tarîk-ı san'at edüp keşf-i dekāyık-i fenn-i cerrâhîden... tarîk-ı ilme âzim ve.. Çivi-zâde Efendi'den mülâzim olmuş idi. Medâris-i ilmiyyede alâ hasebi'l-âde ihyâ'-i resm-i ifâde ederek 40 akça ile Üsküdar'da Abdullah Ağa Medresesinden ma'zûl iken 1001 recebinde Muslihüddin Efendi yerine Edirne'de Şeyhî Çelebi müderrisi olmuş idi. 1005 cumâdelûlâsında La'lî Çelebi yerine Sinan Paşa Hâricine tahrîk olundu. 1007 cumâdelûlâsında Köse Mahmud Efendi yerine Sinan Paşa Sultanı pâyesine terfî olundu. Sene-i mezbure zilka'desinde La'lî Çelebi yerine Erzurum Kazâsı tevcîh olundu. 1010 muharreminde azl olunup.. 11 zilkadesinde Nahcuvan Kazâsı tahta'ş-şu'â-i hükm ü imzası olmuş idi. 12 tarihinde revâfız müstevli olmağın Şâh-ı gümrâh elinde esîr ve mübtelây-ı kayd-ı zencîr iken, kazasında adl ü istikāmeti bâ'is (!) olup müteallikatı ile âzâd etdikden sonra der-i devlete gelüp *sergüzeştini bir kitâb eyledi.* 13'de Tire Kazâsı verilüp, 17'de Bosna, 21'de Âmid Kazâlarına nâ'il oldu. Ve 25 ramâzanında intikal eyledi. Mevlânâ-yı merkum gavvâs-ı cevâhir-i ulûm, hâkim-i hâsım ve seyf-i sârım idi. İlm-i fıkha etemm-i intisâbı olup *Kadıhan*'ı tagyîr ü tertîb eyledi. Hüsn-i kitâbet-i inşâ ve tahrîr-i sukûk ü imlâda dahi mehâreti var idi. (*Fezleke*, 157b = I, 381-382).

El-Mevlâ Mehmed Cerrâh-zâde

Mahrûsa-i İstanbul'da bir cerrâhın ferzendi iken tarîk-ı ilme sülûk edüp Çivi-zâde'den mülâzim olmuş idi. Sinan Paşa Medresesinden 1007'de Erzurum Kazâsı verilüp, 11'de Nahcuvan Kazâsına gitdi. 12'de revâfız müstevlî olmağın Şâh-ı gümrâh elinde esîr ve mübtelây-ı kayd-ı zencîr iken, kazasında adl ü istikāmeti bâ'is (!) olup müteallikatı ile âzâd etdikden sonra der-i devlete gelüp *sergüzeştini bir kitâb eyledi.* 13'de Tire Kazâsı verilüp, 17'de Bosna, 21'de Âmid Kazâlarına nâ'il oldu. Ve 25 ramâzanında intikal eyledi. Mevlânâ-yı merkum gavvâs-ı cevâhir-i ulûm, hâkim-i hâsım ve seyf-i sârım idi. İlm-i fıkha etemm-i intisâbı olup *Kadıhan*'ı tagyîr ü tertîb eyledi. Hüsn-i kitâbet-i inşâ ve tahrîr-i sukûk ü imlâda dahi mehâreti var idi. (*Fezleke*, 157b = I, 381-382).

ğın Şâh-ı gümrâh elinde esir ve mübtelây-ı kayd-ı keyd-i hasm-ı şerîr olmuşidi. Bilâhıre, kazâsında adl ü istikameti bâ'is-i *hürmet ü ri'âyet* olup... mecmû'-ı müteallikatı ile bend-i gamdan âzâd ve irsâl-i âsitân-i saâdet-istinâd ile ber-murâd kılınmışidi. 13 şevvâlinde Veli Efendi yerine Tire Kazâsı.. mükâfât-âfât-ı esr olmuş idi. 15 ramazânında fâriğ olup... 17 cumâdelûlâsında... Bosna mevleviyyeti inâyet olundu. 19 ramaznında ref' olunup... 21 şevvâlinde... Âmid Kâzasında neşr-i mekâmid etmişidi.. 23 zilka'desinde mansıb-ı mezbûr Şeker Efendi'ye bâ'is-i teşekkür oldu. 25 ramazânında Niksârî merhûm ile yevm-i vâhidde (15 ramazân) rıhlet ve hem-râhî-i îmânile âlem-i âhırete azîmet eyledi. Mevlânâ-yı merkum gavvâs-ı cevâhir-i ulûm, hüsnü'l-ahlâk, *tîbü'l-a'râk, eyyâm-ı tedrîsde ifâdeye müdâvim, hengâm-ı kazâda hâkim-i hâsim ve seyf-i sârım*, etvârı müsellem melek-hısâl âdem idi. İlm-i fıkha etemm-i intisâbı olup *Kadıhan*'ı tagyîr ü tertîb ve mükererâtdan tehzîb etmiştir. Ve ba'zı mecmûaları vardır. Hüsn-i kitâbeti ve tahrîr-i sukûkda mehâreti olmağın Sinan Paşa'nın vakfiyyesini yazup ol mukabelede, medreselerin bunlara şart etmişler idi (Atâ'î, s. 587).

Aynı mâhiyetde olmak üzere «Mustafa el-İmam «(*F* 157b-158a = I, 382) bendinde, Atâ'î (s. 589)'nin ifâdesi hulâsa edilmiş ve «Sâfî - mahlas

ile... kendi asrında târih yazup *İstî'âb*'ı tercemeye me'mûr olmuş idi, tekmîl müyesser olmadı» cümlesi ilâve olunmuştur.

e) Kâtib Çelebi, Atâ'î'nin yalnız biyografik bendlerinden değil, onun her hükümdar devri için verdiği vekayi' icmâlinden de faydalanmış, bunları tarih sırasına göre muhtelif bahislere dağıtmıştır.

Bu keyfiyet daha *Fezleke*'nin ilk bahsinde («Azl-i Vezîr-i a'zam Ferhad Paşa ve Sadâret-i Siyavuş Paşa») başlamakta ve Atâ'î (s. 380-81)'deki ifâde kelime kelime aynen iktibâs olunmaktadır. Kezâ, *gulû-yi tâife-i sipâhiyan der-Dîvân* (*F* I, 9) ve *Vezâret-i Sinan Paşa ve azl-i Siyavuş Paşa* (*F* I, 10) bahisleri kısmen Atâ'î (s. 381)'den; yine *zikr-i müddet-i Pâdişah-ı mağfur*.. (I, 45) bendi Atâ'î (s. 382)'den alınmıştır.

Ancak, Atâ'î'deki toplu bilginin tarih sırasına ayrılması sırasında bâ'zı dikkatsizliklere düşüldüğü de gözden kaçmıyor: Meselâ, *zikr-i bakıyye-i havâdis-i sâl* (1002) bendinde, Fatma Sultan'ın nikâhı ve Abdullah Han'dan elçi gelmesi (13 rebîülâhır 1002) zikredildikten sonra, «bu esnâda» ifâdesiyle (yani 1002 içinde) Cıgala-zâde'nin deniz seferinden dönüşü ifâde ve Azmî-zâde'nin kasîdesinden bir beyt derc ediliyor. Halbuki bu bendin kelime kelime aynı olan aslında (Atâ'î, s. 381-382), Özbek elçisinin gelişinden sonra, Sinan Paşa-oğlu'nun Hatvan hezîmeti, Cıgala-zâde'nin Akdeniz seferine çıkması (12 şevvâl), Yanık'ın zabtı (1003 muharremi), zikrediliyor ve müteâkıben «bu esnâda» ifâdesiyle başlayan Cıgala-zâde'nin İstanbul'a dönüşü beyân olunuyor. Şu hâlde bu son kısım, 1003 vekayi'ine âid olmalıdır. Esâsen Kâtib Çelebi'nin derc ettiği Azmî-zâde'nin mısrâ'ındaki («Hudâ hem-râhı oldu devletinde iki Paşa'nın») iki Paşa'dan biri Koca Sinan Paşa'nın Yanık fethinin, müteakıb senede (1003) zikredileceğine *Fezleke* (B I, 34/1)'de işâret olunmuşdu. O halde Yanık zabtolunmadan hakkında söylenen kasîdenin derci müverrihimizin zuhûlleri cümlesindendir.

NETİCE

Tarihî inceleme ve araştırmalara derin bir meyil ve alâka duyan Kâtib Çelebi, uzun bir hazırlık devresinden sonra, bol malzemeye ve mükemmel nümûnelere dayanarak, sâde bir üslûb ve külfetsiz bir dille eserlerini kaleme almış, üstün zekâ ve sağlam muhâkemesiyle hâdiselerin hakîkatını bulmağa çalışmıştır.

Tarihcinin titiz çalışması, dâimî araştırma ve tehkîk endîşesi, husûsiyle Türkçe *Fezleke*'nin müellif nüshasındaki tashihler, ilâveler ve kenar notlarında müşâhede edilmektedir.

Fezleke, şübhesiz, muayyen teliflerin malzemesine dayanılarak, dikkat ve titizlikle vücûda getirilmiş bir iltikat (compilation) eseridir. Mûteber kaynakları seçmekte büyük bir vukuf ve anlayış gösteren tarihci, şâyet bir mevzû için kaynaklardan biri kâfi ve mükemmelse ondan faydalanmış, eğer istifâde ettiği telif, tashih ve ikmâle muhtac ise, diğerlerinin malzemesiyle onu tamamlayarak eserine almıştır. Bâzan orijinal bulduğu bir kaynağın muhtevâsını, -meselâ Cerrah-zâde'de olduğu gibi- herhangi bir değişiklik yapmadan sayfalarca verdiği hâlde, çok def'a bir küçük paragrafta 3-4 kaynağın ifâdesini mezc ettiği de görülmektedir. Kaynaklarından bâzılarına fazlaca îtibâr eden Kâtib Çelebi, onların muhtevâsını muhakkak vermeğe îtinâ etmiş, bâzı def'a -meselâ Peçuylu'nun- tarafgirliği âşikâr da olsa, vukuf sâhibi olduğunu belirterek rivâyetini nakl etmiş, hattâ nâdir de olsa, -Atâ'î'de olduğu gibi- kaynağındaki zuhûlleri dikkat etmeden aktarmıştır. Asıl metne îtibâr ettiği rivâyeti alan müverrih, bâzan metindeki naklin dayandığı kaynak muhtevâsını, bâzan da metindekine aykırı görüş ve rivâyetleri, belki de hakîkati arama ve düşünmeye imkân vermek üzere, kendi nüshası kenârına işâret etmiştir.

Kaynağındaki kelime ve ifâde unsurlarını kullanarak yaptığı sâdeleştirmede, -Atâ'î ve Cerrah-zâde'de olduğu gibi-, ister istemez menba'ının üslûb husûsiyetlerini aktarmış ve bu keyfiyet, *Fezleke*'yi mücerred olarak mütâlâa edenleri, Kâtib Çelebi'nin az da olsa secîli nesre yer verdiği zannına sürüklemiştir. Umûmiyetle denilebilir ki, müverrih, kaynaklarındaki haşivleri ustaca ayıklamış, öze ve mânâya taalluk eden yerlerini îtinâ ile aktar-

mış, fakat edebî hünerleri ve hissî unsurları ihmâl etmiştir. Kısaltmada gösterdiği ifrât, az da olsa bâzan ifâdesinin açıklığını kaybetmesine, bâzan da zuhûl ve hatâlara düşmesine yol açmıştır.

Fezleke'nin büyük tâlihsizliği, ilmî bir edisyonunun yapılmaması, daha doğru ifâdesiyle, çok kötü bir tab'ının mevcut bulunmasıdır. Gerçekten, mevcut baskı, araştırıcıyı yanlışlara sürükleyecek fâhiş tertib yanlışları, atlamalar ve tertib bozukluklarıyle doludur. Eserin kaynaklarıyle kontrolünü hedef alan bir neşrinin, yalnız büyük tarihcinin çalışma tarzı ve kudreti hakkında sağlam bir fikir vermekle kalmayıp, aynı zamanda, XVII. asır Türkiye tarihiyle uğraşan araştırıcılara, kaynak eserleri seçmek ve kullanmak husûsunda pek faydalı bir rehber hizmeti göreceği de âşikâr bulunmaktadır.

mış, fakat edebî hünerleri ve hissî unsurları ihmâl etmiştir. Kısaltmada gösterdiği ifrât, az da olsa bâzan ifâdesinin açıklığını kaybetmesine, bâzan da zuhûl ve hatâlara düşmesine yol açmıştır.

Fezleke'nin büyük tâlihsizliği, ilmî bir edisyonunun yapılmaması, daha doğru ifâdesiyle, çok kötü bir tab'ının mevcut bulunmasıdır. Gerçekten, mevcut baskı, araştırıcıyı yanlışlara sürükleyecek fâhiş tertib yanlışları, atlamalar ve tertib bozukluklarıyle doludur. Eserin kaynaklarıyle kontrolünü hedef alan bir neşrinin, yalnız büyük tarihcinin çalışma tarzı ve kudreti hakkında sağlam bir fikir vermekle kalmayıp, aynı zamanda, XVII. asır Türkiye tarihiyle uğraşan araştırıcılara, kaynak eserleri seçmek ve kullanmak husûsunda pek faydalı bir rehber hizmeti göreceği de âşikâr bulunmaktadır.